

परिच्छेद एक : परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि

शैक्षिक विकासको इतिहासलाई नियाल्दा मानव विकासको सुरुवातदेखि नै कुनै न कुनै रूपमा शिक्षालाई उपयोगमा ल्याएको पाइन्छ। शिक्षाको प्राचीन काल (वि.सं.१९०३ भन्दा अगाडि) मा परम्परागत रूपमा चल्दै आएका सामाजिक मूल्य मान्यताहरू एक पिँढीबाट अर्को पिँढीमा हस्तान्तरण हुँदै जाने पारिवारिक शिक्षा परम्परा रहेको पाइन्छ। वैदिककालमा आमाबाबुपछि ऋषिमुनिहरू नै गुरुका रूपमा रहेका थिए। सामाजिक चालचलन, मूल्यमान्यता, धर्म तथा आदर्शसम्बन्धी विषयवस्तुहरू परिवारभित्र नै सिकाइन्थ्यो। थप शिक्षाआर्जनको लागि गुरुकुल पद्धति अपनाइन्थ्यो। जहाँ गुरु आज्ञा नै शिक्षाको नियम हुन्थ्यो। शिक्षा केन्द्रको सञ्चालन र व्यवस्थापन गुरुहरूबाट नै गरिन्थ्यो। गुरुका मुखारवृन्दबाट निस्केका वाणीहरू विद्यार्थीले कण्ठाग्र गर्दथे। यस समयमा संस्कृत शिक्षा र बौद्ध शिक्षा दुई प्रमुख परम्पराको रूपमा रहेको पाइन्छ। लिच्छवीकाल तथा मल्लकालमा शिक्षाको क्षेत्र केही व्यापक बन्न पुगेको पाइन्छ। राज्य सञ्चालनको लागि आवश्यक पर्ने विषयहरू तथा कला, सङ्गीत तथा संस्कृतिसँग सम्बन्धित विषयवस्तुहरूलाई शिक्षा प्रणालीमा समावेश गरिएको पाइन्छ।

वि.सं. २००७ मा प्रजातन्त्र स्थापना भए पश्चात शिक्षा सर्वसाधारणको लागि खुला भयो। शैक्षिक विकासको क्रममा प्रजातन्त्र प्राप्त पश्चातको समयलाई आधुनिक कालको रूपमा लिइन्छ। २००७ सालपछि विद्यालय खोल्ने क्रम तीव्र गतिमा अघि बढ्यो। सङ्ख्यात्मक हिसाबले शिक्षाले छोटो समयमै ठूलो फड्को मारे पनि गुणात्मक विकास हुन सकेन। सर्वसाधारणको शिक्षाप्रतिको चाहानाको उर्लदो भेललाई ध्यानमा राखी अन्धाधुन्ध विद्यालयहरू स्थापना गरिए तर व्यवस्थापन पक्षमा धेरै चुनौतीहरू सृजना भए। शिक्षा क्षेत्रमा देखिएका विकृति र समस्याहरूलाई न्युनीकरण गरी शिक्षा प्रणालीमा सुधार गर्नका लागि समय समयमा विभिन्न प्रयासहरू गरिएको पाइन्छ। जस अर्न्तगत वि.सं. २०११, २०१८, २०२८, २०४९, २०५५, २०५८ मा प्रस्तुत गरिएका शैक्षिक प्रतिवेदनहरूलाई प्रमुख रूपमा लिन सकिन्छ।

शिक्षाको विकासक्रममा जनआन्दोलन २०६२/६३ पछि आमूल परिवर्तन आएको पाइन्छ। जसमा समाहित शिक्षा र विशेष शिक्षालाई निकै महत्वका साथ अघि सारेको पाइन्छ। नेपालको संविधान २०७२ को धारा ३१ मा रहेको शिक्षा सम्बन्धी हकको उपधारा ३ मा अपाङ्ग भएका र आर्थिक रूपले विपन्न नागरिकलाई कानून बमोजिम निःशुल्क उच्च शिक्षा पाउने हक हुनेछ। त्यसैगरी उपधारा ४ मा दृष्टिविहीन नागरिकलाई ब्रेल लिपि तथा बहिरा र स्वर वा बोलाइ सम्बन्धी अपाङ्गता भएका नागरिकलाई साङ्केतिक भाषाको माध्यमबाट कानून बमोजिम निःशुल्क शिक्षा पाउने हक हुनेछ भनी उल्लेख गरिएको छ।

सामान्य व्यक्तिले गरे जस्तै वा तोकिएको मापदण्ड अनुरूप गर्न असामान्यताले गर्दा कुनै कार्य गर्न रोकावट उत्पन्न हुनु वा नसक्नु अपाङ्गता हो। शरीरका अङ्गहरू र शारीरिक प्रणालीमा भएको समस्याका कारण भौतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक वातावरणका साथै सञ्चारसमेतबाट सिर्जना भएको अवरोध समेतले दैनिक क्रियाकलाप सामान्य रूपमा सञ्चालन गर्न एवम् सामाजिक जीवनमा पूर्ण सहभागी हुन कठिनाइ हुने अवस्थालाई अपाङ्गता भनिन्छ।

मानिसको जन्म हुँदा ऊ कस्तो अवस्थामा जन्म लिन्छ, त्यो प्राकृतिक कुरा हो। कोही मानिसको सपाङ्ग अवस्थामा जन्म हुन्छ। ऊ परिवारअनुसार बौद्धिक हुन्छ, राष्ट्रका लागि भविष्यको कर्णधार बन्छ तर कोही व्यक्ति जन्मजात अपाङ्ग भएर जन्मन्छन् उसले पनि सपाङ्गले गर्न नसकेका काम गरेर देखाइदिन्छ। ऊ शारीरिक अपाङ्ग भए पनि बौद्धिक सपाङ्ग हुन्छ र विश्वमा चिनिन पुग्छ। त्यस्तै उदाहरण बनेकी छिन् धनकुटा कुरुलेकी डा. भ्रमक घिमिरे। विश्वमा अनेक थरीका अपाङ्गहरू छन्। कोही बोल्न नसक्ने भए पनि उसले सपाङ्गको भन्दा बढी काम गरेर देखाइदिन्छ। त्यस्तै कोही आँखा नदेख्ने हुन्छन् जसले अरू सपाङ्गको भन्दा बढी अध्ययन गरेको हुन्छ। त्यस्तै कोही बढ्न नसक्ने हुन्छन्। तर उनीहरूको प्रतिभा ठूलो हुन्छ। त्यस्तै कोही हिँड्न नसक्ने, कोही लुलो, लङ्गडो आदि हुन्छन्। चाहे जे जस्तो अपाङ्ग भए पनि उसलाई राष्ट्रले हेरचाह गर्नुपर्ने हुन्छ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू अन्य सामान्य व्यक्तिहरू जत्तिकै सरल सहज ढङ्गबाट काम गर्न नसक्ने हुन्छन्। यिनीहरू राज्यका नागरिक भएर पनि अन्य सर्वसाधारणको तुलनामा विशेष संरक्षण गर्न आवश्यक रहेको वर्ग भएकाले राज्यले यिनीहरूलाई कानुनी

तथा नीतिगत निर्णयका आधारमा आफ्नो स्रोत र साधनले भ्याएसम्म विविध सुविधा, अवसर र सहूलियत प्रदान गर्दै आउनुपर्छ । यस्ता सेवा सुविधाहरूको यथार्थ सूचना गर्दै आउनपर्छ । यस्ता सेवा सुविधाको यथार्थ सूचना सही माध्यमबाट प्रत्यक्ष सरोकारवाला समक्ष पुऱ्याउन सकिएन भने कार्यक्रमले लक्ष गरेको उपलब्धि हासिल हुन सक्दैन । तय गरेको उद्देश्य पूरा नहुन सक्छ । अझ हाम्रो जस्तो भौगोलिक विकटता भएको विकासशील मुलुकमा त यस प्रकार राज्य प्रदत्त सेवा, सुविधा, अवसर, सहूलियत र अधिकारका बारेमा पर्याप्त जानकारी हुन नसक्दा यसको उपभोगबाट वञ्चित हुँदै आइरहेका मानिसहरूको सङ्ख्या ठुलो हुन सक्छ । यदि समूहमा अपाङ्गता भएका व्यक्ति पनि पर्छन् । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू एकातर्फ समाज, समुदाय, लिङ्ग, जाति र वर्ग भित्रै सामाजिक तथा पारिवारिक रूपमा विभिन्न प्रकारका विभेद र उपेक्षित भइरहेको अवस्था छ भने अर्कातिर सरल र पर्याप्त सूचनाका अभावमा राज्यले उनीहरूलाई प्रदान गरेको सेवा सुविधा, अधिकार, सहूलियत र अवसरहरूको सहज उपभोग गर्न कठिनाइ भइरहेको छ । त्यसैले ऐन कानुनमा यस सम्बन्धमा विद्यमान व्यवस्थाहरूका बारेमा स्वयं अपाङ्गता भएका व्यक्ति, उनीहरूको हक अधिकार संरक्षण र सम्बर्द्धनमा क्रियाशील, राज्यका केन्द्रीय तहका निर्णयहरू कार्यान्वयन गर्ने, स्थानीय सरकारी निकाय तथा गैरसरकारी संस्थाहरू, अधिकारकर्मी, अभिभावक समूहलाई पनि यस्ता विषयमा पर्याप्त जानकारी हुनु नसक्दा सेवा सुविधाको प्रभावकारी वितरण तथा नीति कार्यान्वयन गरी लक्षित समूहका लागि काम गर्न असजिलो भइरहेको तथ्य हामी सामु छर्लङ्ग छ । यी सबै आवश्यकतालाई दृष्टिगत गरी नेपालमा विद्यमान संविधान, ऐन कानुन, नीति निर्देशनहरूमा अपाङ्गता सम्बद्ध कानुनी प्रावधानहरूको अध्ययन गर्न लागिएको हो । कुनै पनि व्यक्तिमा हुने शारीरिक, मानसिक तथा संवेदनात्मक विकृति जसले आफ्नै दैनिक कार्य सम्पादनमा बाधा पुऱ्याइरहेको छ त्यसलाई अपाङ्गता भनिन्छ ।

शरीरका अङ्गहरू र शारीरिक प्रणालीमा भएको समस्याका कारण भौतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक वातावरणका साथै सञ्चार समेतबाट सृजना भएको अवरोध समेतले दैनिक कृयाकलाप सामान्य रूपमा सञ्चालन गर्न एवम् सामाजिक जीवनमा पूर्ण सहभागी हुन कठिनाई हुने अवस्थालाई अपाङ्गता भनिन्छ । अपाङ्गतालाई शारीरिक, दृष्टि सम्बन्धी, सुनाइ सम्बन्धी, श्रवण दृष्टिविहीन, स्वरवोलाई सम्बन्धी, मानसिक र बहुअपाङ्गता गरी ७ प्रकारमा वर्गिकरण गरेको पाइन्छ । अपाङ्गताका सातवटा क्षेत्रमध्ये नेपालमा शारीरिक,

बहिरा तथा सुस्तश्रवण, सुस्तमनस्थिति र दृष्टिविहीन विद्यार्थीका लागि विशेष तथा विद्यालय सञ्चालित छन् (पोखरेल, २०६८) ।

शरीरका अङ्गहरू वा शारीरिक प्रणालीमा भएको समस्याले दैनिक क्रियाकलाप सामान्य रूपमा सञ्चालन गर्न कठिनाई हुने स्थिति नै अपाङ्गता हो जसको कारणले आफ्ना हरेक क्रियाकलापलाई अरू सामान्य व्यक्ति सरह गर्न कठिनाई हुन्छ । यसरी अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई उनीहरूको अपाङ्गताको आधारमा सात प्रकारमा विभाजन गरिनुले उनीहरूको स्पष्ट पहिचान हुने र यसको आधारमा उनीहरूलाई कस्तो प्रकारको शिक्षा र शैक्षिक संस्थामा पहुँच हुन सक्छ भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि शिक्षाको सुरुवात वि.सं. २०२१ सालबाट लेबोरेटरी स्कुलमा दृष्टिविहीन विद्यार्थीका लागि पठनपाठनको थालनीबाट भएको हो । वि.सं. २०२० सालमा इसावेल ग्रान्ट नाम गरेकी दृष्टिविहीन अमेरिकी महिला नेपालमा छुट्टी मनाउन आएको समयमा नेपालमा दृष्टिविहीनका लागि शिक्षाको कुनै व्यवस्था नगएको बुझेर तत्कालीन अधिकारीहरूसँग कुरा गरी एकीकृत कक्षा सञ्चालन गर्न अनुरोध गरिन् । त्यसपछि एकजना दृष्टिविहीनलाई पिसकोर स्वयम् सेवकलाई शैक्षिक सामग्रीसहित नेपाल पठाइन् र निजले दृष्टिविहीनलाई अध्यापन गराउन शिक्षक तालिम दिएर वि.सं. २०२१ साल फागुनदेखि लेबोरेटरी स्कुलमा नै नौजना दृष्टिविहीन विद्यार्थीहरू भर्ना गरी अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूका लागि शिक्षा कार्यक्रमको थालनी भयो (समाहित शिक्षा सूचना सामग्री, २०६८) ।

नेपालमा अपाङ्गता भएका बालबालिकाका लागि शिक्षाको सुरुवात दृष्टिविहीनका लागि वि.सं. २०२१ सालमा लेबोरेटरी स्कुलको स्थापना गरी पठनपाठनको प्रारम्भ गरेकाले नेपालमा अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूका लागि शिक्षा प्रदान गर्ने एक नयाँ कदमको सुरुवात भएको मानिन्छ ।

नेपालमा वि.सं. २०२१ सालमा दृष्टिविहीन स्कूलको स्थापना भएपछि २०२३ सालमा बालमन्दिर नक्सालमा बहिरा बालबालिकाको विद्यालय स्थापना गरियो । शारीरिक अपाङ्गताको क्षेत्रमा स्वयम् अपाङ्गता भएका व्यक्ति खगेन्द्रबहादुर बस्नेतको सक्रियतामा नेपाल अन्धाअपाङ्ग संघ स्थापना गरियो । साधारण शिक्षा र व्यवसायिक तालिम दिने उद्देश्य रहेको यो संस्थाले वि.सं. २०२६ सालमा काठमाडौँमा विद्यालय स्थापना गर्‍यो । उक्त

विद्यालय हालमा खगेन्द्र नवजीवन विशेष शिक्षा मा.वि.का नामले सञ्चालन हुँदै आएको छ। सुस्त मनस्थिति भएका बालबालिकाहरूका लागि शिक्षा दिने उद्देश्यले वि.सं. २०३७ सालमा निर्मूल बालविकास केन्द्र नामक संस्थाको स्थापना भयो र यसले हालसम्म अपाङ्गता क्षेत्रसँग सम्बन्धित रही शिक्षण सिकाई कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै आएको छ (सुवेदी, २०६८)।

वि.सं. २०२१ मा स्थापना गरिएको लेवोरेटरी स्कुलपछि सुनाई सम्बन्धी, शारीरिक र मानसिक अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूलाई शिक्षा प्रदान गर्न क्रमशः बालमन्दिर नक्साल काठमाडौं खगेन्द्र नवजीवन केन्द्र काठमाडौं र निर्मल बालविकास केन्द्र जस्ता संस्थाले शैक्षिक कार्यक्रम सञ्चालन गरिनु एक सकारात्मक कार्य मानिन्छ। जसको फलस्वरूप अपाङ्गता भएको क्षेत्रमा शैक्षिक विकास भएको मानिन्छ।

प्राथमिक तहमा शारीरिक अपाङ्गता भएका विद्यार्थीको सङ्ख्या २१०९०, बौद्धिक अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या १७४४७, बहिराको सङ्ख्या ९३७३, दृष्टिविहीनको सङ्ख्या ४७२९, बोलाइ सम्बन्धी अपाङ्गताको सङ्ख्या ५७७२ गरी कुल सङ्ख्या ६०३४८ पाइयो।

त्यसैगरी निम्न माध्यमिक तहमा शारीरिक अपाङ्गता भएका विद्यार्थीको सङ्ख्या ७२८८, बौद्धिक अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या ३१३१, बहिराको सङ्ख्या २७२२, दृष्टिविहीनको सङ्ख्या १९५५, श्रवण दृष्टिविहीन ७१४, स्वर बोलाइ सम्बन्धी अपाङ्गता ११८७ गरी कुल १७००० रहेका छन्।

त्यसैगरी माध्यमिक तहमा शारीरिक अपाङ्गता भएका विद्यार्थीको सङ्ख्या ३३१७, बौद्धिक अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या ९७५, बहिराको सङ्ख्या ८९२, दृष्टिविहीनको सङ्ख्या ९६५, बोल्न र सुन्न नसक्ने ३२२, स्वरबोलाई सम्बन्धी ३६७ गरी ६८३८ रहेका छन् (फ्लास रिपोर्ट, २०६८)।

यसरी नेपालमा विभिन्न अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरू छन् र तिनीहरूमध्ये केही विशेष विद्यालयमा र समाहित पद्धतिका आधारमा शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप हुने विद्यालय वा विद्यालयमा अध्ययनरत छन् र केही विद्यालयको स्रोत कक्षामा सहभागी भई आवश्यक ज्ञान सीप प्राप्त गर्दै आएका छन्। यसरी तुलनात्मक रूपमा हेर्दा प्राथमिक तहमा अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या उच्च, निम्न माध्यमिक तहमा प्राथमिक तहको

भन्दा कम र माध्यमिक तह (९-१०) मा सबैभन्दा कम रहेको पाइएको छ र जुन अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरू विद्यालय बाहिर छन् तिनीहरूलाई शिक्षाको मूलधारमा ल्याउनु जरुरी छ ।

आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रमले २०५० मा अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूलाई शिक्षा दिन विद्यालयमा स्रोत कक्षा स्थापना गरी शिक्षाको विकास गर्‍यो । एउटै प्रकारको अपाङ्गता भएका विद्यार्थी अध्ययन गराउन खोजिएका विद्यालय विशेष विद्यालय हुन् भने अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूलाई पनि अध्ययन गराउने साधारण विद्यालय विद्यालय हुन् । उक्त विद्यालयमा समाहित पद्धतिका आधारमा पठनपाठन हुने गर्दछ (विशेष शिक्षा सूचनामूलक पुस्तिका, २०६०) ।

वास्तवमा अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूलाई उनीहरूको अपाङ्गता अनुसार आवश्यक ज्ञान र सीप प्रदान गर्न विशेष व्यवस्था गरिएको सहयोगी कक्षालाई स्रोत कक्षा व्यवस्थापन भनिन्छ ।

स्रोतकक्षामा पठनपाठन प्रक्रियालाई सरल र प्रभावकारी बनाउनका लागि आवश्यक भौतिक एवं शैक्षिक पूर्वाधार तयार गर्ने कार्यलाई कक्षा व्यवस्थापन भनिन्छ । स्रोतकक्षाको प्रभावकारी व्यवस्थापनमा भौतिक, शैक्षिक सामग्रीको व्यवस्था आदि कुराहरू पर्दछन् जसको माध्यमबाट बालबालिकाले आवश्यक ज्ञान र सिप प्राप्त गर्दछन् । विशेष एवं विद्यालयका स्रोतकक्षा व्यवस्थापन एवम् सञ्चालनमा विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रमले आर्थिक अनुदान उपलब्ध गराउने गर्दछ । हाल नेपालमा ३७३ वटा स्रोतकक्षाहरू सञ्चालनमा छन् । विशेष शिक्षा परिषद् अन्तर्गतका विशेष विद्यालय र विद्यालयको सङ्ख्या ३४ वटा छन् । विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रमले विशेष विद्यालय एवं विद्यालयका स्रोतकक्षा व्यवस्थापनमा आवश्यक आर्थिक अनुदान उपलब्ध गराउँदै आएको छ । विशेष शिक्षा परिषद् अन्तर्गतका विशेष विद्यालय र विद्यालयका लागि विशेष शिक्षा परिषद्ले शिक्षक, कर्मचारीको तलब, आवासका लागि विद्यार्थी छात्रवृत्ति, शैक्षिक सामग्री खर्च र मसलन्दका लागि आर्थिक अनुदान उपलब्ध गराउने गर्दछ । विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रमबाट विद्यालयमा स्रोतकक्षा सञ्चालन गर्न उपलब्ध हुन शीर्षकगत अनुदानमा स्रोत शिक्षक वा सट्टा शिक्षकको तलब, आवासका लागि छात्रवृत्ति र सञ्चालन खर्चमा आएको पारिश्रमिक, स्रोत शिक्षक भत्ता र मसलन्द पर्दछन् (समाहित शिक्षा सूचना सामग्री, २०६८) ।

नेपालमा कुल ३७३ वटा स्रोतकक्षाहरू विभिन्न अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूलाई ज्ञान र सिप विकास गराउनका लागि स्थापना गरिएका छन्। ती कक्षाहरूको आर्थिक, भौतिक र शैक्षिक व्यवस्थापनका लागि विशेष शिक्षा परिषद्, शिक्षा विभाग समाहित शिक्षा शाखाबाट निरन्तर रूपमा सहयोग प्रदान गरिँदै आएको छ र उक्त कक्षाको सङ्ख्या आवश्यकताको आधारमा विस्तार गर्नुपर्ने देखिन्छ।

नेपालको संविधान २०७२ को भाग ३ को धारा ३९ को उपधारा ९ मा असहाय, अनाथ, अपाङ्गता भएका, द्वन्द्वपीडित, विस्थापित एवं जोखिममा रहेका बालबालिकालाई राज्यबाट विशेष संरक्षण र सुविधा पाउने हक हुने भनिएको छ। सोही संविधानको धारा ४२ को उपधारा ३ मा अपाङ्गता भएका नागरिकलाई विविधताको पहिचान सहित मर्यादा र आत्मसम्मानपूर्वक जीवनयापन गर्न पाउने र सार्वजनिक सेवा तथा सुविधामा समान पहुँचको हक हुनेछ भनिएको छ (नेपालको संविधान, २०७२)।

शिक्षा विभाग (२०६०) का अनुसार समाहित शिक्षा भन्नाले बालबालिकाहरूका लागि विभेदरहित वातावरणमा बहुसांस्कृतिक भिन्नतालाई सम्मान गर्दै आफ्नै समुदायमा शिक्षा प्राप्त गर्ने अधिकारलाई सुनिश्चित गर्ने पद्धति हो। यसले कुनै पनि परिस्थितिजन्य कारणले शैक्षिक अवसरबाट वञ्चित बालबालिकाहरूलाई विद्यालय रहेर पनि आवश्यकता अनुकूल उपयुक्त वातावरण र सहयोगको अभावमा विद्यालय छोड्ने खतरामा परेका बालबालिकाहरूलाई उनीहरूको सामाजिक, सांस्कृतिक र शैक्षिक आवश्यकतालाई पूरा गर्ने बालकेन्द्रित शिक्षण प्रक्रिया अवलम्बन गर्न प्रोत्साहित गर्दछ (शिक्षा विभाग, २०६०)।

समाहित शिक्षाले बहुसांस्कृतिक, बहुभाषिक भिन्नतालाई सम्मान गर्दै कुनै पनि परिस्थितिजन्य कारणले विद्यालय बाहिर रहेका सबै तह र तप्काका बालबालिकाहरूलाई विद्यालय शिक्षाको दायरामा ल्याई शिक्षा प्रदान गर्दछ। यस शैक्षिक पद्धतिबाट फरक फरक आवश्यकता र समस्या भएका बालबालिकाका लागि आवश्यक व्यवस्था गरी शिक्षण प्रक्रिया अघि बढाउनाले उनीहरूले शैक्षिक आवश्यकता पूरा हुन जान्छ। समाहित शिक्षा कार्यक्रम एउटा यस्तो अवधारणा हो जुन स्पेनको सालामाङ्कामा सन् १९९४ मा सम्पन्न भएको विशेष आवश्यकता शिक्षा सम्बन्धी विश्व सम्मेलनपछि व्यवहारमा ल्याउन थालिएको हो। यसले अवधारणा अनुसार नियमित रूपमा सञ्चालन भइरहेका विद्यालयमा विना भेदभाव समुदायमा सबै किसिमका बालबालिकाहरूलाई शिक्षा हासिल गर्ने आह्वान गर्नु

हो । शिक्षाको अवसरबाट बञ्चित रहेका गरिब, पिछडिएका, दलित बालबालिका, सडक बालबालिका, अपाङ्गता भएका बालबालिका, भौगोलिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक रूपले पिछडिएका बालबालिकालाई शिक्षाको मूल प्रवाहमा ल्याई उनीहरूको आवश्यकता, रुचि, चाहना र क्षमता अनुकूल सिकाइ उपलब्धि हासिल गर्ने वातावरणको विकास गर्ने शिक्षा समाहित शिक्षा हो । हाम्रो देशमा यसलाई कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा आर्थिक वर्ष २०५६/०५७ देखि डेनमार्कको काउन्टी अफ कोपनहेगेन र रोयल डेनिस युनिभर्सिटी अफ एजुकेशन र तत्कालीन शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालयबीच सम्झौता भयो (विशेष शिक्षा सूचनामूलक पुस्तिका, २०६०) ।

समाजमा शिक्षाबाट बञ्चित रहेका सम्पूर्ण बालबालिकाहरूलाई शिक्षाको मूल प्रवाहमा ल्याइ शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप गर्ने पद्धति नै समाहित शिक्षा हो र यसले सम्पूर्ण जाति, वर्ग, लिङ्ग, कठिनाई भएका बालबालिकालाई गरी शिक्षा प्रदान गर्ने गर्दछ र सबैका लागि शिक्षा डकार घोषणालाई सफल बनाउन फलदायी देखिन्छ ।

विभिन्न अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूलाई आधारभूत तहको ज्ञान र सिप प्राप्त गर्नका लागि गन्तव्य स्थान ठानिएको स्रोतकक्षा भौतिक, शैक्षिक एवं वातावरणीय पक्षबाट मैत्रीपूर्ण हुन आवश्यक ठानिन्छ । यसरी विद्यालय साङ्ग र अपाङ्ग दुवै प्रकारका विद्यार्थीहरू शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा संलग्न हुने र जुन प्रकारको अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरू विद्यालयमा छन् तिनीहरूलाई आधारभूत विषयवस्तुको ज्ञान दिन वा आवश्यक सहयोग गर्न स्रोतकक्षाकोठाको व्यवस्था गर्नाले उनीहरूमा विषयवस्तुबारेमा आवश्यक ज्ञान प्राप्त गर्न सहयोग पुग्ने देखिन्छ र उनीहरूको आधारभूत ज्ञान प्राप्तपछि समाहित पद्धतिका आधारमा शिक्षण सिकाइ गरिन्छ ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई पनि सपाङ्ग विद्यार्थी जस्तै सिर्जनशील र सक्षम बनाउन विद्यालयमा स्रोत कक्षा व्यवस्थापनको अवस्था अध्ययन गरी सम्बन्धित सरोकारवालाको भूमिका पत्ता लगाउन तथा स्रोत कक्षा व्यवस्थापनबाट सिकारुको व्यवहारमा आएको परिवर्तनको लेखाजोखा गरी स्रोत कक्षा व्यवस्थापनमा देखिएका समस्या समाधानका उपायहरू खोजी गर्न अपाङ्गता भएका विद्यार्थी, शिक्षक तथा अभिभावकसँग सम्बन्धित रहेको छ ।

१.२ समस्याको कथन

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू अन्य सामान्य व्यक्तिहरू जस्तै सरल, सहज ढङ्गबाट काम गर्न नसक्ने हुन्छन्। यिनीहरू राज्यका नागरिक भएर पनि अन्य सर्वसाधारणको तुलनामा विशेष संरक्षण गर्न आवश्यक रहेको वर्ग भएकाले राज्यले यिनीहरूलाई कानुनी तथा नीतिगत निर्णयका आधारमा आफ्नो स्रोत र साधनले भ्याएसम्म विभिन्न सुविधा, अवसर र सहूलियत प्रदान गर्नुपर्छ। यस्ता सेवा सुविधाहरूको यथार्थ सूचना गर्दै आउनपर्छ। यस्ता सेवा सुविधाको यथार्थ सूचना सही माध्यमबाट प्रत्यक्ष सरोकारवाला समक्ष पुऱ्याउन सकिएन भने कार्यक्रमले लक्ष्य गरेको उपलब्धि हासिल हुन सक्दैन। अझ हाम्रो जस्तो भौगोलिक विकटता भएको विकासशील मुलुकमा राज्य प्रदत्त सेवा, सुविधा, अवसर, सहूलियत र अधिकारका बारेमा पर्याप्त जानकारी हुन नसक्दा यसको उपभोगबाट वञ्चित हुँदै आइरहेका मानिसहरूको सङ्ख्या बढी देखिन्छ। अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू एकातर्फ समाज, समुदाय, लिङ्ग, जाति र वर्गभित्रै सामाजिक तथा पारिवारिक रूपमा विभिन्न प्रकारका विभेद र उपेक्षित भइरहेको अवस्था छ भने अर्कातिर सरल र पर्याप्त सूचनाका अभावमा राज्यले उनीहरूलाई प्रदान गरेको सेवा सुविधा, अधिकार, सहूलियत र अवसरहरूको सहज उपभोग गर्न कठिनाइ भइरहेको छ।

आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रमले वि.सं. २०५० मा अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई शिक्षा दिन विद्यालयमा स्रोतकक्षा स्थापना गरी शिक्षाको विस्तार गर्‍यो। अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई शिक्षा दिन सरकारी तथा गैरसरकारी स्तरबाट प्रयासहरू जारी छन्। अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई शिक्षा प्रदान गर्नका लागि व्यवस्थापकीय पक्ष मजबुत हुनु आवश्यक छ। अपाङ्गताको आधारमा आवश्यक साधन र स्रोतको व्यवस्था गरी उपलब्ध साधन र स्रोतको सही प्रयोग हुनुपर्दछ। कार्यक्रम प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्नका लागि व्यवस्थापकीय पक्ष सही र पारदर्शी हुनुपर्दछ। उचित व्यवस्थापन नभएका कार्यक्रमबाट लक्ष्य प्राप्त गर्न कठिनाइ हुन जान्छ।

यस अनुसन्धानमा विशेष गरी विद्यालयमा कस्ता किसिमका अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरू छन् ? ती विद्यालयको स्रोतकक्षाको व्यवस्थापन पक्ष कस्तो छ ? स्रोतकक्षाको व्यवस्थापनले विद्यार्थीहरूको सिकाइमा कस्तो प्रभाव पारेको छ ? स्रोतकक्षाबाट साधारण कक्षामा सहभागी भइसकेपछिको अवस्था के छ ? स्रोतकक्षाको व्यवस्थाबाट बालबालिकाले

वास्तविक आधारभूत ज्ञान वा सिप प्राप्त गरे वा गरेनन् ? स्रोतकक्षामा अध्ययन गराउने शिक्षकहरू पूर्ण रूपमा तालिम प्राप्त छन् कि छैनन् ? विद्यार्थीहरूको शैक्षिक स्तर कस्तो छ ? स्रोतकक्षा व्यवस्थापनमा सरोकारवालाहरूको भूमिका कस्तो रहेको छ ? स्रोतकक्षा व्यवस्थापनमा कस्ता समस्या रहेका छन् ? र समाधानका उपाय के हुन सक्छन् ? भन्ने आदि विषयलाई लिएर अध्ययन गर्नका लागि विद्यालयमा अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूको स्रोतकक्षा व्यवस्थापन नामक शोधको विषय छनौट गरिएको छ ।

१.३ अध्ययनको औचित्य

अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूलाई शिक्षाको मूल प्रवाहमा ल्याउनका लागि स्रोतकक्षाको व्यवस्था गरिएको हो । स्रोतकक्षा त्यस्तो कक्षा हो जसले अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूलाई शैक्षिक पूर्वाधारको विकास गरी कक्षामा सहभागी हुन सक्षम बनाउँछ । अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई शिक्षाको मूल प्रवाहमा ल्याउनका लागि स्रोतकक्षाको व्यवस्था गरिएको हो । स्रोतकक्षा त्यस्तो सहयोगी कक्षा हो जसले अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूलाई आधारभूत ज्ञान र सीपको विकास गराई कक्षामा सहभागी हुन र त्यस कक्षामा देखिएका जटिल समस्या समाधानका लागि सक्षम बनाउँदछ । यसरी, यस्तो महत्वपूर्ण कक्षा स्रोतकक्षाको बारेमा खोज अनुसन्धान कम भएको कारणले अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूलाई पनि समाहित पद्धतिका आधारमा शिक्षा प्रदान गरी शैक्षिक पूर्वाधार विकासका लागि साधारण विद्यालयमा सहयोगी कक्षाको रूपमा सो कक्षाको सङ्ख्या दिनानुदिन बढ्दै गएको हुनाले उनीहरूका लागि स्थापित स्रोतकक्षाको व्यावस्थापकीय पक्षको गहन रूपमा अध्ययन गर्न, सो कक्षाको व्यवस्थाबाट बालबालिकाको सिकाइमा पारेको प्रभावको खोजी गर्न र समग्र स्रोतकक्षाको व्यवस्थापकीय पक्षमा देखिएको समस्या र समाधानका उपायहरूको खोजी गरी आगामी दिनमा शिक्षा मन्त्रालय, शिक्षा विभाग, विशेष शिक्षा परिषद् र अन्य अपाङ्गता सम्बन्धी चासो राख्ने शिक्षाविद्, योजनाकार, शिक्षक र व्यवस्थापकलाई स्रोतकक्षाको व्यवस्थापन सम्बन्धी भावी योजना, नीति र कार्यक्रम तय गर्न ठोस सहयोग पुऱ्याउनु र विद्यमान अन्तर थाहा पाइ तिनको न्यूनिकरण गर्न सघाउनु नै यस अध्ययनको औचित्य हुनेछ ।

अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूलाई सक्षम बनाउनका निम्ति राज्यले प्रदान गरेको सहूलियतको उपभोग गर्न र सक्षम बनाउन अभिभावक, विद्यालय, शिक्षक, प्र.अ. तथा

व्यवस्थापन समिति नै सक्रिय हुनु आवश्यक देखिन्छ । अपाङ्गता भएका बालबालिका पनि सपाङ्गता भएका बालबालिका जस्तै सक्षम हुन सक्छन् भन्ने अभिभावक र समाजमा चेतना फैलाउन आवश्यक देखिन्छ । विशेष कक्षा सञ्चालन भएका विद्यालयमा पनि उचित कक्षा व्यवस्थापन, विशेष कक्षा तालिम प्राप्त शिक्षकको व्यवस्था तथा आवश्यक शैक्षिक सामग्रीहरूको पर्याप्ततामा जोड दिनु, विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष, अभिभावक लगायत सरोकारवालाहरूले अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूको आवश्यकतालाई महसुस गरी नियमित अनुगमन गर्नु अध्ययनको मुख्य औचित्य हुनेछ ।

१.४ अध्ययनका उद्देश्य

यस अध्ययनका उद्देश्यहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

१. विद्यालयमा स्रोतकक्षा व्यवस्थापनको अवस्था अध्ययन गर्ने,
२. स्रोतकक्षा व्यवस्थापनमा सरोकारवालाहरूको भूमिका पत्ता लगाउने,
३. स्रोतकक्षा व्यवस्थापनबाट सिकारुको व्यवहारमा आएको परिवर्तनपत्ता लगाउने,
४. स्रोतकक्षा व्यवस्थापनमा देखिएको समस्या समाधानका उपायहरू खोजी गर्ने ।

१.५ अनुसन्धानात्मक प्रश्न

यस शोध अध्ययनका उद्देश्यहरू पूरा गर्न निम्नानुसारका अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरू समावेश गरी शोध अध्ययन कार्यलाई अघि बढाइएको छ :

- क. विद्यालयको स्रोतकक्षाको व्यवस्थापन कसरी गरिएको छ ?
- ख. भौतिक एवं शैक्षिक व्यवस्थापनमा सरोकारवालाको भूमिका के के रहेको छ ?
- ग. स्रोतकक्षाको व्यवस्थापनमा सरोकारवालाले कसरी सहयोग गर्दै आइएका छन् ?
- घ. स्रोतकक्षा व्यवस्थापनमा देखिएका कमीकमजोरीहरू के के हुन् ?
- ङ. स्रोतकक्षामा अध्ययनरत बालबालिकाको सिकाइ उपलब्धिको अवस्था कस्तो छ ?
- च. स्रोतकक्षाका क्रियाकलापलाई व्यवस्थित गरी कसरी अघि बढाउन सकिन्छ ?

१.६ अध्ययनको परिसीमा

यस अध्ययनलाई सहज रूपमा अगाडि बढाउन समय, साधन र स्रोतलाई ध्यानमा राखी अध्ययन क्षेत्र भापा जिल्लामा रहेका दृष्टिविहीन, सुस्त मनस्थिति र बहिराहरूले अध्ययन गर्ने ४ वटा विद्यालयका स्रोतकक्षालाई अध्ययनको क्षेत्र बनाइएको छ । नमुनामा

परेका ४ वटा विद्यालयका प्र.अ. ४, स्रोतशिक्षक ४ र बहिरा विद्यार्थीका अभिभावक २ पुरुष र २ महिला, दृष्टिविहीनका १/१ महिला अभिभावक, सुस्त मनस्थितिका १/१ अभिभावक, विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्षहरू ४ जना, जिल्ला शिक्षा कार्यालयको प्रतिनिधि १, सम्बन्धित विद्यालयका स्रोतव्यक्ति १ र लेखाजोखा केन्द्र संयोजक १ जनालाई छलफल, प्रश्नावली र अन्तर्वार्ताद्वारा अध्ययनको सीमामा राखिएको छ ।

१.७ शब्दावलीको परिभाषा

अनुसन्धानको विषयसँग सम्बन्धित कतिपय शब्दावलीहरूको गलत अर्थ र व्याख्या नहोस् भन्नका लागि तिनीहरूको वास्तविक परिभाषा गर्ने गरिन्छ जुन निम्न अनुसार छन् :

विद्यालय : अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूलाई पनि अध्ययन गराउने साधारण विद्यालय विद्यालय हुन् ।

स्रोतकक्षा : अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूलाई उनीहरूको अपाङ्गता अनुसार आवश्यक ज्ञान र सीप प्रदान गर्न विशेष व्यवस्था गरिएको सहयोगी कक्षा ।

दृष्टिविहीन : कुनै व्यक्ति औषधि, शल्यचिकित्सा तथा चस्मा प्रयोग जस्ता उपचारबाट पनि दुवै आँखाले दश फिटको दूरीबाट हातको औंली छुट्टयाउन सकदैन वा स्नेलेन चार्टको पहिलो लाइनको अक्षर पढ्न सकदैन भने त्यस्तो व्यक्तिलाई दृष्टिविहीन भनिन्छ ।

बहिरा : नसुन्ने, अस्पष्ट बोल्ने वा बोल्न नसक्ने र सञ्चारका लागि सांकेतिक भाषा प्रयोग गर्नुपर्ने व्यक्ति बहिरा हो । स्वास्थ्य जाँचका दृष्टिले ८० डेसिबल भन्दा माथिको ध्वनी पनि सुन्न नसक्ने व्यक्तिलाई बहिरा मानिन्छ ।

सुस्तश्रवण : कान कम मात्र सुन्न तर बोल्न भने सफासँग बोल्न सक्ने र सुन्नलाई श्रवणयन्त्र राख्नुपर्ने व्यक्ति सुस्तश्रवण हो ।

सुस्त मनस्थिति : सपाङ्ग विद्यार्थी सरह कुनै पनि कार्य गर्न नसक्ने, कमजोर मनस्थिति भएका व्यक्तिलाई बुझाउँछ ।

परिच्छेद दुई : सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन तथा अध्ययनको सैद्धान्तिक खाका

२.१ सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

अपाङ्गता भएका दृष्टिविहीन, सुस्तश्रवण तथा बहिरा र सुस्तमनस्थितिलाई शिक्षा दिनका लागि स्रोतकक्षा सञ्चालन गरी आवश्यक तालिम तथा शिक्षा दिइन्छ। जसबाट उनीहरू शिक्षाका लागि आवश्यक पूर्वाधार तयार गर्ने गर्दछन्।

अपाङ्ग सर्वेक्षणको प्रतिवेदन, स्थानीय समुदाय र विद्यालयको माग, अपाङ्गताको सङ्ख्या, विद्यालयको भौतिक अवस्था आदि कुरालाई ध्यानमा राखी सुस्त श्रवण, सुस्तमनस्थिति र दृष्टिविहीन क्षेत्रमा अपाङ्गता भएका विद्यार्थीलाई उनीहरूको अपाङ्गता अनुसार विद्यालयमा शिक्षा दिनका लागि स्रोतकक्षा सञ्चालन गरिन्छ। एउटा स्रोतकक्षामा कम्तीमा १० जनालाई शिक्षा तथा तालिम सञ्चालन गर्ने व्यवस्था हुन्छ।

शिक्षा प्रणाली समाहित पद्धतिका आधारमा सञ्चालन भएको पाइन्छ किनकि यो पद्धतिमा अपाङ्गताको प्रकृती अनुसारका बालबालिकाहरूले स्रोतकक्षामा आफू अनुकूल लिपीहरू, भाषाहरू लगायत अन्य आधारभूत विषयहरू स्रोतशिक्षकको माध्यमबाट निश्चित समयभित्र सिकेपछि उनीहरू आफ्नै पाठ्यपुस्तक सहित अरू बालबालिकाहरूसँगै शिक्षण सिकाई क्रियाकलापबाट लाभान्वित हुन्छन् (न्यौपाने, २०६८)।

विद्यालयमा स्रोतकक्षाबाट अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूले आवश्यक शैक्षिक पूर्वाधार प्राप्त गरी साधारण विद्यार्थीहरूले अध्ययन गर्ने कक्षाकोठामा संलग्न भई शैक्षिक क्रियाकलापलाई अधि बढाउँछन् यसले गर्दा सबै बालबालिकाहरूबीच विभेद अन्त्य हुने, सामाजिक बहिष्करणको अवस्था सृजना नहुने विषय प्रस्तुत गरेका छन्।

विद्यार्थीको सिकाइमा गुणस्तर प्राप्त गर्न कक्षा व्यवस्थापनका लागि चाहिने आवश्यक पूर्वाधार भौतिक सुविधाहरू र शैक्षिक सुविधाहरू आवश्यक पक्ष हुन्। भौतिक सुविधामा विद्यालयका भवन, कक्षाकोठा, शैक्षिक सामग्री, फर्निचर, पुस्तकालय, खेलमैदान, शौचालय, छात्रवास, स्वास्थ्य उपचार कक्ष पर्दछन्। शैक्षिक सुविधामा तालिम प्राप्त शिक्षक, शिक्षण विधि र त्यसको प्रयोग आदि पर्दछ। निश्चय नै ती भौतिक तथा शैक्षिक सुविधाले विद्यार्थीहरूमा अन्तर्निहित क्षमताको प्रष्फुटन गरी क्षमता विकासका साथै गुणस्तर वृद्धिमा सहयोग गर्दछ (भूसाल, २०६६)।

सपाङ्ग विद्यार्थीको कक्षाकोठामा मात्र सीमित रही कक्षा व्यवस्थापनको कुरा उठाएकाले यस अध्ययनमा अपाङ्ग विद्यार्थीहरूका लागि आवश्यक पर्ने भौतिक सुविधाका विषयमा उल्लेख गरिएको छ ।

दाहाल (२०६९) का अनुसार स्रोतकक्षाको व्यवस्थापनमा देखिएका समस्या समाधानको सन्दर्भमा व्यवस्थापकीय प्रक्रिया प्रभावकारी हुनुपर्ने, सरकारी कर्मचारीको दायित्व निर्देशिका एवं नियमावलीमा स्पष्ट हुनुपर्ने र उनीहरूले आफ्नो दायित्व बहन गर्नुपर्ने, स्थानीय अभिभावक स्थानीय सरकारी एवम् गैरसरकारी संस्थाले स्रोतकक्षाको आर्थिक, भौतिक र शैक्षिक व्यवस्थापनका लागि समितिले आफ्नो जिम्मेवारी बहन गर्नुपर्ने देखिन्छ । यसका साथै स्रोतकक्षासँग सम्बन्धित माथिल्लो शैक्षिक प्रशासनिक निकाय समाहित शिक्षा शाखा, विशेष शिक्षा परिषद् जस्ता निकायले स्रोतकक्षाको निरीक्षण, अनुगमन गरी गराई स्रोतकक्षामा देखिएका समस्याहरूको समाधानको लागि पहल गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

यस शोधपत्रमा शोधकर्ताले अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूका विविध समस्याहरू पत्ता लगाई तिनका समाधानका उपायहरू पनि प्रस्तुत गरेकाले म आफूलाई समेत आफ्नो शीर्षकमा शोध तयार गर्न सहयोग मिलेको छ ।

जसरी कक्षाकोठा भौतिक शैक्षिक रूपले सम्पन्न भएमा बालबालिकहरूको अन्तर्निहित क्षमताको विकास हुन्छ । त्यसैगरी स्रोतकक्षा पनि सो अनुसार भए अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूले आवश्यक ज्ञान, सिप, हासिल गरी उत्पादनशील वर्गको रूपमा स्थापित हुन्छन् ।

अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूलाई पनि अन्य साङ्ग विद्यार्थीहरूसँग राखी अध्ययन गराउने साधारण विद्यालय विद्यालय हुन्, जसमा समाहित पद्धतिका आधारमा पठन-पाठन हुने गर्दछ । अपाङ्गता भएका विद्यार्थीको आवश्यकता सहयोग गर्न स्रोतकक्षाको व्यवस्था गरिएको हुन्छ । नेपालको सन्दर्भमा विद्यालयमा अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूको सङ्ख्याको आधारमा आवश्यक थप स्रोतशिक्षक र आय उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरिएको छ ।

समाहित पद्धतिका आधारमा शिक्षा प्रदान गर्न अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूलाई शिक्षण गर्न साधारण विद्यालयमा स्रोतकक्षा र स्रोतशिक्षकको व्यवस्था गरी उनीहरूले उक्त कक्षामा साधारण ज्ञान, सीप हासिल गरिसकेपछि साङ्गहरूले अध्ययन गर्ने कक्षामा उनीहरू

संलग्न भई रूपमा अन्य ज्ञान, सीप हासिल गर्नुलाई एक सकारात्मक पक्षको रूपमा लिन सकिन्छ ।

विद्यालय र स्रोतकक्षाका बारेमा धेरैजसो हल्का एवं मध्यम सुस्त श्रवण भएका अपाङ्ग र दृष्टिविहीन अपाङ्गहरूलाई साधारण विद्यालयमा राखी स्रोतकक्षा तथा आवश्यक सामग्रीको व्यवस्था गरी शिक्षा सम्बन्धी तालिम लिएका शिक्षक मार्फत शिक्षण सिकाइ गर्ने व्यवस्थालाई विद्यालय भनिन्छ भनेका छन् (काफ्ले, ढकाल र अधिकारी, २०६६) ।

विद्यालयमा हल्का रूपमा अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूलाई समाहित पद्धतिका शिक्षण सिकाइ कृयाकलाप गरिन्छ । यी बालबालिकाहरूलाई आवश्यक सहयोग गर्न स्रोतकक्षा, स्रोतशिक्षक वा विशेष शिक्षा तालिम प्राप्त शिक्षक मार्फत शिक्षण गर्नाले शिक्षण सिकाइ सफल र प्रभावकारी हुन्छ भनी उल्लेख गरेका छन् ।

पाठ्यक्रमले निर्धारित गरेका उद्देश्यहरू प्राप्तिका लागि सिकाइको वातावरण सिर्जना गरि कक्षाकोठा भित्र गरिने शिक्षक र विद्यार्थी बिच हुने पठनपाठनसँग सम्बन्धित क्रियाकलापको समष्टिगत रूपलाई कक्षाकोठा व्यवस्थापनको रूपमा लिन सकिन्छ । कक्षाकोठा व्यवस्थापनले शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ, किनभने राज्यले जतिसुकै लगानी गरे पनि कक्षाकोठाभित्र हुने क्रियाकलापहरू सिकाइ उन्मुख हुन सकेनन् भने विद्यार्थीहरूमा अपेक्षित ज्ञान र सीप अभिवृद्धि गराउन सकिँदैन । अतः राज्यले शिक्षामा लगानि गर्दा कक्षाकोठा व्यवस्थापनलाई केन्द्रविन्दु गरी व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ । कक्षाकोठाभित्र हुने शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापले समुदायमा फरक किसिमले सिक्ने क्षमता, रुचि परिवेश भएका बालबालिकालाई समेट्नु पर्दछ । शिक्षण सिकाइलाई रुचिपूर्ण हुने गरी व्यवस्थापन गर्न विद्यालय प्रशासन र कक्षा शिक्षकको मुख्य भूमिका हुन्छ (शर्मा, २०६४) ।

कक्षाकोठा व्यवस्थापन भनेको फरक फरक क्षमता भएका बालबालिकाहरूको रुचि, इच्छा, चाहनालाई बुझि कक्षाकोठामा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप सञ्चालन गर्नुपर्ने भन्ने बुझिन्छ, जुन कुराको व्यवस्थापन गर्न विद्यालय प्रशासन र शिक्षक सक्रिय भएर लाग्न आवश्यक हुन्छ ।

शैक्षिक प्रक्रियालाई वैज्ञानिक र प्रजातान्त्रिक गर्नुपर्दछ र शिक्षण सिकाइ प्रक्रियामा कक्षाकोठा व्यवस्थापनलाई उत्तिकै महत्व दिनुपर्दछ । शिक्षकले शिक्षण गर्ने क्रममा निरङ्कुश विधिले पढाउँदाभन्दा जनतान्त्रिक तरिकाले शिक्षण विधिले अनुसारेण गरेमा सिकाय भावकारी हुन्छ । बालबालिकाहरूको सिकाइलाई भाव पार्ने महत्वपूर्ण पक्ष कक्षाकोठा

व्यवस्थापन हो । कक्षाकोठा आकर्षक सुविधायुक्त, सफा र शैक्षिक सामग्रीले पूर्ण हुँदा विद्यार्थीहरूको सिकाइप्रति ध्यानाकर्षण गर्दै शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापलाई रोचकतापूर्ण तरिकाले सञ्चालन गर्न सकिन्छ भने निर्धारित उद्देश्यलाई पूरा गर्न मद्दत मिल्दछ (कोइराला, २०६१) ।

यसरी कक्षाकोठाको व्यवस्थापन विद्यार्थी मैत्री वा प्रजातान्त्रिक हुनुपर्दछ । कक्षाकोठा भौतिक, शैक्षिक रूपमा सम्पन्न हुनुपर्दछ जसबाट शैक्षिक क्रियाकलापलाई रोचकपूर्ण तरिकाले सञ्चालन गरी उद्देश्य प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

आधुनिक शिक्षाको विकासमा कक्षाकोठा व्यवस्थापन भनेको शैक्षिक उद्देश्य हासिल गर्नका लागि योजना, सङ्गठन, अगुवाई गर्ने र नियन्त्रण गर्ने कुरा पर्दछ भनेका छन् । कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा विद्यालय भवन, कक्षाकोठाको तयारी, सरसफाइ, फर्निचर व्यवस्था, कक्षाकोठाको सजावट, कालोपाटीको व्यवस्था, सिकाइ क्रियाकलापहरू र शिक्षण सामग्रीहरूको संगठन आदि आधारभूत तत्व हुन् (त्यागी, १९९७) ।

अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको सिकाइ कार्यलाई प्रभावकारी तरिकाले अधि बढाउन स्थापना गरिएको स्रोतकक्षाको व्यवस्थापकीय कार्य योजना, संगठन, निर्देशन र नियन्त्रण प्रभावकारी हुन आवश्यक हुने कुरा त्यागीले दिएको कक्षाकोठा व्यवस्थापन सम्बन्धी परिभाषाबाट प्रष्ट हुन्छ र यिनै व्यवस्थापकीय कार्यसँग सम्बन्धित रहेर स्रोतकक्षाको व्यवस्थापन गर्नुपर्ने आवश्यकता हुन आउँछ जसबाट व्यवस्थापकीय प्रक्रिया सफल र प्रभावकारी भई संस्थाले चाहेको लक्ष्य प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा भौतिक व्यवस्थापन, शैक्षिक व्यवस्थापन, वातावरण तथा मनोविज्ञान व्यवस्थापन, शिक्षण विधि व्यवस्थापन, परीक्षा र गृहकार्य व्यवस्थापन, मूल्याङ्कन प्रगति विवरण र प्रतिवेदनको व्यवस्थापन पर्दछ भनेका छन् (Chaud, 1990) ।

अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई शिक्षा प्रदान गर्ने कक्षाकोठाको व्यवस्थापन चाडले भने भै हुनुपर्छ जसरी सामान्य कक्षाकोठामा भौतिक, शैक्षिक, वातावरणीय र संवेग व्यवस्थापन हुनुपर्छ त्यसैगरी स्रोतकक्षामा उक्त पक्षहरूको अपाङ्गता मैत्री तरिकाले व्यवस्थापन हुनु आवश्यक छ ।

कक्षाकोठा व्यवस्थापन भनेको एउटा संगीत गृह जस्तै हो जहाँ विभिन्न कलाकारहरू आफ्नो कलाकारितालाई देखाउन एउटा निश्चित कार्यक्रम मार्फत उभिएका हुन्छन् (Alen, 2001) ।

यसरी अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूलाई आधारभूत ज्ञान र सिप प्रदान गर्ने कक्षाकोठा स्रोतकक्षाको व्यवस्थापन राम्रो भएको अवस्थामा, कलाकाररूपी शिक्षकले अपाङ्गता मैत्री शिक्षण विधिहरू प्रयोग गरी शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापलाई अभि सफल र प्रभावकारी बनाउने गर्दछन् ।

यसरी माथि उल्लेखित साहित्यको अध्ययनबाट अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई शिक्षामा पहुँच पुऱ्याउन विशेष विद्यालय र विद्यालयको व्यवस्था गरिनुलाई सकारात्मक पक्ष मानिन्छ । विद्यालयमा समाहित पद्धतिका आधारमा शिक्षण गर्ने सहज वातावरण बनाउनका लागि अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूलाई स्रोतकक्षामा राखी शिक्षण गरे पश्चात् साधारण कक्षमा राखी शिक्षण गरिनुले साङ्ग र अपाङ्गबीच रहेको विभेदकारी प्रथाको अन्त्य भई सकारात्मक सामाजिक भावनाको विकास हुने र जसबाट श्रम, समय, पूँजीको वचत हुन गई सौहाद्रपूर्ण वातावरणको सृजना हुने अपेक्षा गरिएको छ ।

२.२ अध्ययनको सैद्धान्तिक खाका

यो शोध गुणात्मक अध्ययन ढाँचा अनुरूप सम्पन्न गरिएको छ । यस शोध कार्यलाई सम्पन्न गर्नका लागि आवश्यक पर्ने सूचनाहरू सङ्ख्यात्मक विवरण सरोकारवालाका विचार, धारणा र प्रतिक्रियाको विश्लेषण गरी कार्यक्रमका विभिन्न चरणमा रहेका समस्याहरू र समाधानका बाटाहरू पहिल्याउने प्रयत्न गरिएको छ । कुनै पनि विषयको अध्ययन गर्नका लागि त्यस विषयसँग मिल्ने विचार वा सिद्धान्तको आवश्यकता हुन्छ । अध्ययनलाई व्यवस्थित तरिकाले लैजानका लागि सिद्धान्तको आवश्यकता हुन्छ । अध्ययनलाई व्यवस्थित तरिकाले लैजानका लागि सिद्धान्तको अबलम्बन गर्नुपर्ने हुन्छ । अध्ययनलाई व्यवस्थित तरिकाले उपयोगमा ल्याउन व्यवस्थापन सम्बन्धी धेरै सिद्धान्तहरू प्रतिपादन भएका छन् र यो शोध कार्यका लागि अल्फिकोन (१९९०) द्वारा कक्षाकोठा व्यवस्थापनको सहयोगी सिद्धान्त प्रयोग गरी सार्थकता प्रदान गरिएको छ ।

अल्फिकोनद्वारा प्रतिपादन गरिएको कक्षाकोठा व्यवस्थापनको सहयोगी सिद्धान्त १९९० ताकाको प्रचलित सिद्धान्त हो । उनी १५ अक्टोबर १९५७ मा अमेरिकामा जन्मिएका एक प्रगतिशील शिक्षाविद् एवं व्यवस्थापनविद् हुन् । उनी जोन डिबे र जिन पियाजेबाट प्रभावित शिक्षाविद् हुन् । उनी रचनात्मक सिकाइ पद्धतिमा विश्वास गर्दछन् । उनका अनुसार कक्षाकोठा सहयोगी, उत्साहपूर्ण र विद्यार्थीहरूको आवश्यकता अनुसार हुनुपर्दछ । उनका अनुसार स्रोतकक्षाको व्यवस्थापन जस्तो कि आर्थिक, भौतिक र शैक्षिक

व्यवस्थापनका साथै कक्षामा गरिने क्रियाकलाप पनि अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूलाई उत्प्रेरित गर्ने खालको हुनुपर्दछ। यसको उचित व्यवस्थापनमा शिक्षक, विद्यालय प्रशासन, सरकारी संस्था, गैरसरकारी संस्था आदिको सहयोगको आधारमा हुनुपर्दछ।

अल्फिकोनका सिद्धान्त अनुरूप स्रोत कक्षाको व्यवस्थापन गर्दा विद्यालयको तर्फबाट कक्षालाई सिकाइमूलक वातावरण बनाउन अपाङ्गताका आधारमा शैक्षिक सामग्रीको व्यवस्थापन र उपयोग गरी विद्यार्थीलाई सिकाइप्रति अभिप्रेरित गराउनु पर्दछ। साथै कक्षा कोठा विद्यार्थीहरूको आवश्यकता अनुसार रोचक र उत्साहपूर्ण हुनुपर्दछ।

अल्फिकोन (१९९०) को कक्षाकोठा व्यवस्थापनको सहयोगी सिद्धान्तमा आधारित रहेर अध्ययन कार्यलाई मूर्त रूप दिइएको छ। विद्यालय भनेकै साङ्ग र अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरू अध्ययन गर्ने थलो हो। जसमा स्रोतकक्षाबाट बालबालिकाहरू आधारभूत ज्ञान र सीप वा आवश्यक शैक्षिक पूर्वाधार तयार गरी विद्यालयको साधारण कक्षामा सहयोगी हुन्छन्। उनीहरू साङ्गहरूसँग समूहमा मिलेर बस्ने, समन्वय गर्ने कक्षाका वा विद्यालयका हरेक क्रियाकलापमा साङ्गहरू सरह भाग लिने, तर्क गर्ने, छलफल गर्ने, नेतृत्व लिने गर्दछ। यस्तो महत्त्वपूर्ण स्रोतकक्षा जसबाट अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूले शैक्षिक पूर्वाधार तयार गर्ने स्थल भएको हुँदा त्यसको आर्थिक, भौतिक, शैक्षिक व्यवस्थापन प्रभावकारी एवं अपाङ्गता मैत्री हुन आवश्यक छ।

भौतिक व्यवस्थापनअन्तर्गत कक्षाकोठा, खेलमैदान, पिउने पानी, आवत जावत गर्ने बाटो, बाथरुम, आवासीय सुविधा आदि पर्दछन्। शैक्षिक व्यवस्थापन भन्नाले शिक्षण सामग्रीहरू, पुस्तकालय, प्रयोगशाला, शिक्षण विधिहरू र प्रभावकारी शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप आदि पर्दछन्। आर्थिक व्यवस्थापन भन्नाले भौतिक र शैक्षिक पक्षको व्यवस्थापनका लागि पूँजीको उचित परिचालन गर्नु पूँजीको स्रोत पहिल्याउनु आदि पर्दछन्। यसरी स्रोतकक्षाका लागि आवश्यक भौतिक, शैक्षिक एवं आर्थिक व्यवस्थापन अपाङ्गता मैत्री एवं सहयोगी हुनुपर्दछ।

अल्फिकोन (१९९०) को सहयोगी सिद्धान्तमा सहयोग, उत्साहपूर्ण वातावरण र विद्यार्थीको आवश्यकता अनुसारको कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा जोड दिइएको हुनाले अपाङ्गता भएका विद्यार्थीको स्रोतकक्षा व्यवस्थापन नामक यस शोध शीर्षकको उद्देश्यसँग सिद्धान्त सम्बन्धित गराई अध्ययनलाई अघि बढाइएको छ।

व्यवस्थापकीय प्रक्रिया अन्तर्गतको योजना बनाउने, साधन र स्रोतको व्यवस्थापन एवं प्रयोग, निर्देशन एवम् नियन्त्रण गर्ने कार्य सहयोगीपूर्ण, उत्सुकतापूर्ण एवम् आवश्यकता अनुसार गर्नुपर्दछ, जसको फलस्वरूप संस्थाले चाहेको उद्देश्य प्राप्त हुन सक्छ ।

स्रोतकक्षा व्यवस्थापनमा सरोकारवालाको भूमिका सम्बन्धमा व्यवस्थापन समिति, विद्यालय प्र.अ., स्रोतव्यक्ति, स्रोत शिक्षकहरू, विद्यालय निरीक्षक, लेखाजोखा केन्द्र संयोजकले सहयोगी सिद्धान्तको आधारमा आपसी सहयोग गर्दै स्रोतकक्षाको शैक्षिक वातावरण, विद्यार्थीको रुचि, चाहना वा अपाङ्गता मैत्री बनाई कार्य गर्नुपर्ने हुन्छ । सरोकार व्यक्ति अतिरिक्त सकारोकार संस्था विशेष शिक्षा परिषद, समाहित शिक्षा शाखा, लेखाजोखा केन्द्रले आफ्ना मातहतका कर्मचारीलाई स्रोतकक्षाका क्रियाकलापलाई सफल र प्रभावकारी बनाउन सहयोग, प्रेरणा वा उनीहरूका लागि प्रभावकारी तालिम सञ्चालन गर्नुपर्दछ । सरोकारवाला अन्य गैरसरकारी र अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाबीच स्रोतकक्षा सञ्चालित विद्यालय प्र.अ. स्रोतशिक्षक, व्यवस्थापन समितिबीच आपसी समन्वय, सहयोग गर्दै कार्य गरेमा स्रोतकक्षाको भौतिक, शैक्षिक एवम् आर्थिक अवस्थामा सुधार आय स्रोतकक्षाले अपेक्षा गरेको लक्ष्य पूरा हुन्छ ।

स्रोतकक्षाको व्यवस्थापनले विद्यार्थीको सिकाइमा पार्ने प्रभावका सम्बन्धमा यो सिद्धान्तअनुसार स्रोतकक्षाको वातावरण, बालबालिकाको रुचि, इच्छा अनुसारको भए वा भौतिक, शैक्षिक अवस्था अपाङ्गता मैत्री भए, बालबालिकाले आधारभूत ज्ञान र सिप प्राप्त गरी उनीहरूको व्यवहारमा परिवर्तन हुने गर्दछ । त्यस्तै गरी साधारण कक्षामा सहभागी भइसकेपछि अन्य साधारण शिक्षक विद्यार्थीसँग आपसी समन्वय, सहयोग गर्दै कार्य गरेमा साधारण कक्षामा समायोजन गर्न सहज हुने देखिन्छ ।

त्यसैगरी स्रोतकक्षाको व्यवस्थापनमा देखिएका आर्थिक, भौतिक एवं शैक्षिक समस्याको समाधान सरोकारवाला संस्था एवम् व्यक्तिहरूको सहयोग एवम् प्रेरणाले गर्न सकिन्छ । यसरी अल्फकोनको कक्षाकोठा व्यवस्थापनको सहयोगी सिद्धान्तअनुसार स्रोतकक्षाको व्यवस्थापन गरिएमा स्रोतकक्षाले अपेक्षा गरेको लक्ष्यमा पुग्न सकिने कुराको विश्वास गर्न सकिन्छ ।

२.३ पुनरावलोकनको उपादेयता

शिक्षाको विकासले मात्र राष्ट्रको रचनात्मक विकास हुने भएकाले यसको धेरै महत्त्व छ । प्रत्येक देशका प्रत्येक नागरिकले समाजमा समायोजन हुन शिक्षालाई एक अत्यावश्यक

वस्तुको रूपमा लिएको पाइन्छ। यसरी विद्यालयमा अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूको स्रोतकक्षाको व्यवस्थापन प्रभावकारी भए उनीहरूले आवश्यक ज्ञान र सीप ग्रहण गरी उनीहरू कक्षामा अरू सामान्य विद्यार्थी सरह शिक्षण सिकाइ कार्यमा संलग्न भई थप ज्ञान र सीप प्राप्त गर्नेछन्।

यो शोध शीर्षकले स्रोतकक्षाको योजना तयार गर्न, स्रोतलाई प्रभावकारी तरिकाले सङ्गठित गरी अपेक्षित नतिजा हासिल गर्न, सरोकारवालाहरूलाई आफ्नो जिम्मेवारी बोध गराई कार्य गर्न, समाहित पद्धतिका आधारमा अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूले शिक्षा हासिल गर्नका लागि स्रोतकक्षाले शैक्षिक पूर्वाधार तयार गर्न सहयोग पुऱ्याउने भन्ने कुराको जानकारी बोध गराउन, प्रभावकारी आवश्यक नीति तथा कार्यक्रम बनाउन साथै स्रोतकक्षाको व्यवस्थापनमा नयाँ उपायहरू अपनाउन सहयोग एवं सुझाव प्रदान गर्न सक्ने भएकाले अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूको स्रोतकक्षा व्यवस्थापन सम्बन्धी चासो राख्ने निकायका लागि यो अध्ययन उपयोगी हुने विश्वास लिइएको छ।

साथै स्रोतकक्षा व्यवस्थापन सम्बन्धी खाका बनाउन, स्रोतकक्षाको विद्यमान अभ्यासबारे थप जानकारी प्रदान गर्न, स्रोतकक्षा व्यवस्थापन सम्बन्धी ज्ञान अभिवृद्धि गर्न र यो अध्ययनलाई अध्यावधिक गर्न उपयोगी हुने विश्वास गरिएको छ।

यसभन्दा अघि सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकनको अध्ययनले अपाङ्ग विद्यार्थीहरूको रुचि, क्षमता, चाहना र आवश्यकता पहिचान गरी विशेष तालिम प्राप्त शिक्षकहरूद्वारा विशेष कक्षा सञ्चालन गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ भन्ने अपाङ्ग विद्यार्थीहरूको संख्या अनुसार स्रोतकक्षा सञ्चालन, शैक्षिक सामग्रीहरूको निर्माण र उपलब्धता, भौतिक तथा आर्थिक व्यवस्थापन सम्बन्धी थप ज्ञान आर्जन गर्न सहयोग मिलेको छ।

साथै उक्त अध्ययनले विषयवस्तु छनोट गर्न, उद्देश्य निर्धारण गर्न, अध्ययन विधिका लागि जनङ्ख्याको निर्धारण र अनुसन्धानको साधन छनोट गरी उपयोग गर्न, सङ्कलन गरिएका सूचना र तथ्याङ्कको विश्लेषण र व्याख्या सहित अध्ययन प्रतिवेदन तयार गर्न, समस्या पहिचान र समाधानमा उपाय पत्ता लगाउनुका साथै निष्कर्ष तयार गर्न सहयोग मिलेको छ।

परिच्छेद तीन : अध्ययन विधि

३.१ अनुसन्धान ढाँचा

यो अध्ययन परिमाणात्मक र गुणात्मक दुवै प्रकारको विधिमा आधारित छ। अनुसन्धान ढाँचा अन्वेषणको योजना, संरचना एवं युक्ति हो। जसबाट अनुसन्धान प्रश्नको उत्तर प्राप्त गर्न सकिन्छ (कर्लिङ्गर, १९८३)। अध्ययनका उद्देश्यहरू प्राप्त गर्नका लागि सङ्कलन गरिएका तथ्याङ्कको विश्लेषणका आधारमा विद्यालयमा अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूको स्रोतकक्षा व्यवस्थापन र त्यसमा देखिएका समस्याहरू न्यूनीकरण गर्नु यस अनुसन्धानमा गुणात्मक तथा परिमाणात्मक अर्थात् मिश्रित अनुसन्धान ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ।

यदि अध्ययनको उद्देश्य कुनै अवस्था, प्रक्रिया, समस्या तथा घटनाको व्याख्या विश्लेषण गर्नु रहेको छ भने सो उद्देश्यका लागि सङ्कलन तथा विश्लेषण गरिने तथ्याङ्कको स्वरूप सांख्यिक नभएर शाब्दिक बढी हुने गर्दछ। यसरी शाब्दिक रूपमा संकलन गरिएका तथ्याङ्कलाई तार्किक विधिद्वारा विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुगिने अनुसन्धानलाई गुणात्मक अनुसन्धान भनिन्छ (खनाल, २०६६)। अनुसन्धानका क्रममा अनुसन्धानकर्ताले कुनै पनि वस्तु, प्रक्रिया, समस्या तथा घटनाहरूलाई यथास्थितिमा तथा प्राकृतिक अवस्थामा नै अध्ययन गर्दछ। तसर्थ, गुणात्मक अनुसन्धानलाई प्राकृतिक खोज पनि भनिएको पाइन्छ।

यसरी गुणात्मक र परिमाणात्मक अनुसन्धानमा विभिन्न घटना, अवस्था, प्रक्रिया र समस्याको अध्ययन गर्ने क्रममा संकलन गरिएका शाब्दिक तथ्याङ्कलाई शाब्दिक रूपमा तार्किक विश्लेषण गरी विषयवस्तुको गहिराईसम्म पुग्ने कार्य हुन्छ। घटना तथा वस्तुस्थितिलाई प्राकृतिक अवस्थामा नै खोज गरिने हुँदा वास्तविक समस्या पत्ता लगाउन सहज हुने विश्वास गर्न सकिन्छ।

३.२ जनसङ्ख्या तथा नमुना छनौट

३.२.१ जनसङ्ख्या

नमुना भनेको जनसङ्ख्याबाट भिकिएको एउटा सानो समुह हो जसले सम्पूर्ण जनसङ्ख्याको प्रतिनिधित्व गर्दछ। अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूको स्रोतकक्षा व्यवस्थापन

नामक शोध शीर्षकको यस शोध कार्यका लागि भापा जिल्लाका १६ वटा स्रोतकेन्द्रमध्ये २ वटा स्रोतकेन्द्रका ४ वटा सामुदायिक विद्यालयका ८ वटा स्रोतकक्षामध्ये चारवटा स्रोतकक्षा अध्ययन क्षेत्रका रूपमा लिइएको छ ।

३.२.२ नमुना छनौट

यस अध्ययनका लागि भापा जिल्लाका जम्मा ८ वटा विशेष कक्षा सञ्चालन भएका विद्यालयमध्ये ४ वटा विद्यालय, दुर्गापुर स्रोतकेन्द्र अन्तर्गतको कनकाई मा.वि. र अनारमनी स्रोतकेन्द्रका ३ वटा विद्यालयहरू दुर्गा मा.वि. बिर्तामोड-८, मोहनमाया मा.वि. बिर्तामोड-२ र विराट आधारभूत विद्यालय बिर्तामोड रहेका छन् । यी विद्यालयहरूमा विशेष कक्षा व्यवस्थापन गरिएको पाइन्छ । जसमा जम्मा प्र.अ. ४ जना, विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष ४ जना, स्रोत शिक्षक ४ जना, सम्बन्धित विद्यालयका स्रोत व्यक्ति १ जना, लेखाजोखा केन्द्र संयोजक १ जना, बहिरा विद्यार्थीका अभिभावक पुरुष २ जना र महिला २ जना रहेका छन् । त्यसैगरी दृष्टिविहीनका १/१ जना र सुस्त मनस्थितिका १/१ अभिभावकलाई अध्ययनको नमुनाका लागि छनौट गरिएको छ ।

३.२.३ नमुना छनोट विधि

अध्ययनका लागि लिइएको नमुना आकारलाई छनोट गर्दा सुविधाजनक नमुना र उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधि अपनाइएको छ ।

३.३ तथ्याङ्क सङ्कलनका साधन र विधि

यस शोधकार्यका लागि साधनका रूपमा, प्रश्नावली अवलोकन फारामको र लक्षित समूह छलफलका माध्यमबाट तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ । संरचित अन्तर्वार्ता, प्रश्नावली तथा अवलोकनलाई विधिको रूपमा प्रयोग गरिएको छ । तथ्याङ्क सङ्कलनका क्रममा नमुना छनोटमा परेका उत्तरदाता, वि.व्य.स. अध्यक्ष, प्र.अ., स्रोतव्यक्ति, विद्यालय निरीक्षक तथा शिक्षक र विद्यार्थीसँग अन्तर्वार्ता प्रतिक्रिया, प्रश्नावली प्रतिक्रियाका आधारमा तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ ।

३.३.१ प्रश्नावली

यस अध्ययनका लागि नमुना छनौटमा परेका वि.व्य.स. अध्यक्ष, प्र.अ.हरू, स्रोतव्यक्ति, निरीक्षक तथा शिक्षकहरूको गाउँ शिक्षा योजना निर्माण र कार्यान्वयनको अवस्थाका सम्बन्धमा धारणा पत्ता लगाउन अनुसूचीमा प्रश्नावलीको प्रयोग गरिएको छ ।

३.३.२ अन्तर्वार्ता

सम्बन्धित विद्यालयको प्र.अ., शिक्षक, विद्यार्थी र वि.व्य.स. अध्यक्ष, अभिभावकसँग शोधकर्ताले प्रत्यक्ष भेटघाट गरी योजना सम्बन्धमा आ-आफ्नो राय बुझ्न असंरचित अन्तर्वार्ता लिइएको छ ।

यी प्रश्नावली प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित स्रोत कक्षा सञ्चालन भएका विद्यालयमा प्र.अ., स्रोत शिक्षक, वि.व्य.स.हरूसँग भेटघाट गरी छलफलका साथ तथ्याङ्क तथा सूचना सङ्कलन गरिएको छ ।

३.३.३ अवलोकन

सम्बन्धित स्रोत कक्षा व्यवस्थापनलाई लक्षित गरी अवलोकन फारम निर्माण गरी सो को माध्यमबाट सूचना सङ्कलन गरिएको छ ।

३.४ तथ्याङ्कको स्रोत

तथ्याङ्कका स्रोतलाई दुई भागमा विभाजन गरिएको छ । प्राथमिक र द्वितीयक ।

३.४.१ प्राथमिक स्रोत

अनुसन्धानकर्ताद्वारा प्रत्यक्ष रूपमा सङ्कलन र प्रयोग गरिएका तथ्याङ्क प्राथमिक स्रोत अन्तर्गत पर्दछ । यस शोध अनुसन्धानका लागि प्राथमिक स्रोत अन्तर्गत प्रश्नावली, कक्षा अवलोकन फाराम र रुजु सूचीलाई लिएको छ, र उक्त विधिबाट सङ्कलन गरिएका सूचना तथा तथ्याङ्कलाई आधार मानी त्यसको विश्लेषण गरिएको छ ।

३.४.२ सहायक स्रोत

अनुसन्धानको सिलसिलामा पूर्व प्रकाशित तथा सङ्कलित तथ्याङ्कलाई सहायक स्रोत भनिन्छ । यस शोध अनुसन्धानका लागि सहायक स्रोत अन्तर्गत सम्बन्धित लेख,

विद्यालयमा प्राप्त भएका अभिलेख, भर्ना पुस्तिका, सिकाइ उपलब्धीसँग सम्बन्धित अभिलेखलाई आधार मानी प्राप्त तथ्याङ्कको विश्लेषण गरिएको छ ।

३.५ तथ्याङ्क सङ्कलन विधि

प्रत्यक्ष रूपमा शोधकर्ता आफैँ उपस्थित भई प्रश्नावली भराई, असंरचित अन्तर्वार्ता सञ्चालन तथा अवलोकन फारम भरेर तथ्याङ्क सङ्कलन प्रक्रिया पूरा गरिएको छ ।

३.६ तथ्याङ्क विश्लेषण विधि

उपयुक्त तथ्याङ्क सङ्कलनका साधनहरू र विधिहरूबाट प्राप्त तथ्याङ्कहरूलाई विश्लेषणका लागि तालिकीकरण, प्रतिशत र तथ्याङ्कका आधारमा परिमाणात्मक र गुणात्मक व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ । अध्ययनबाट प्राप्त सूचना तथा तथ्याङ्कहरूलाई उद्देश्यानुरूप विभिन्न शीर्षक तथा उपशीर्षकहरूमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

परिच्छेद चार : तथ्याङ्कको व्याख्या तथा विश्लेषण

यस परिच्छेदमा भापा जिल्लाको विद्यालयमा दृष्टिविहीन, सुस्त मनस्थिति र सुस्त श्रवण सम्बन्धी अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूका लागि सञ्चालित स्रोतकक्षाको व्यवस्थापनको बारेमा सूक्ष्म रूपमा अध्ययन गरी व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ ।

भापा जिल्लाको विद्यालयमा अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूका लागि सञ्चालित कक्षामध्ये चारवटा स्रोतकक्षाको स्थलगत अवलोकन र अन्तरवार्ता, प्रश्नावलीमार्फत प्राप्त हुन आएका तथ्याङ्कको व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ । व्याख्या र विश्लेषण गर्दा प्रकाशित तथ्याङ्कको पनि सहयोग लिइएको छ । तथ्याङ्क विश्लेषण गर्ने क्रममा अनुसन्धानको उद्देश्यमा संलग्न भएका विषयवस्तुलाई शीर्षकका रूपमा छनौट गरी सो अन्तर्गतका तथ्याङ्कलाई व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ । विद्यालयमा स्रोतकक्षाको व्यवस्थापन सम्बन्धमा प्राप्त तथ्याङ्कलाई पाँचवटा मुख्य शीर्षक र सो अन्तर्गत अन्य उपशीर्षक पनि राखिएको छ । विद्यालयमा स्रोतकक्षाको व्यवस्थापन प्रक्रिया, स्रोतकक्षा व्यवस्थापनमा सरोकारवालाहरूको भूमिका, स्रोतकक्षा व्यवस्थापन विद्यार्थीको सिकाइमा पारेको असर, स्रोतकक्षा व्यवस्थापनमा देखिएका समस्या र स्रोतकक्षा व्यवस्थापनमा देखिएका समस्या समाधानका उपायहरू नामक शीर्षक अन्तर्गत तलका अनुच्छेदमा तथ्याङ्कको व्याख्या एवम् विश्लेषण गरिएको छ ।

४.१ विद्यालयमा स्रोतकक्षाको व्यवस्थाको अवस्था

विद्यालयको स्रोतकक्षाको व्यवस्थापकीय प्रक्रियाको बारेमा पत्ता लगाउन दृष्टिविहीन, सुस्त मनस्थिति र सुस्त श्रवणका लागि सञ्चालित स्रोतकक्षा विद्यालयका प्र.अ., स्रोत शिक्षक, लेखाजोखा केन्द्र संयोजक, व्यवस्थापन समिति अध्यक्षसँग अन्तरवार्ता- प्रश्नावली र अवलोकन फाराम प्रयोग गरिएको छ । व्यवस्थापन पक्ष अन्तर्गत योजना, सङ्गठन, निर्देशन र नियन्त्रणलाई लिइएको छ ।

४.१.१ योजना निर्माण

योजना भनेको हिजोका आधारमा भोलि गरिने कार्यको खाका आज नै तयार पारिने कार्य हो । जसमा कुनै पनि काम गर्नुभन्दा अगाडि त्यो कार्य कहाँ गर्ने, कसले गर्ने, के गर्ने आदि कुराहरूको स्पष्ट किटान गरिएको हुन्छ । यसै सन्दर्भमा स्रोतकक्षाको व्यवस्थापनका

लागि कस्तो योजना बनाउनु भएको छ ? भन्ने प्रश्नमा तीनै स्रोतकक्षा सञ्चालित व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष, प्र.अ.ले स्रोतकक्षाको सुव्यवस्थापनका लागि योजनामा स्रोत शिक्षकहरूको कार्यको विभाजन, स्रोतकक्षामा विद्यार्थी सङ्ख्या बढाउन भर्ना अभियान चलाउने कार्य समावेश गरेको पाइयो । स्रोत शिक्षक, लेखाजोखा केन्द्र संयोजक र आफूहरूको समन्वयमा वार्षिक कार्यतालिका बनाउने, अन्य स्रोत शिक्षकहरूलाई वार्षिक कार्ययोजना तयार गर्न लगाउने भन्ने जवाफ पाइयो । त्यसैगरी स्रोतकक्षाका लागि चाहिने थप भौतिक, आर्थिक, मानवीय लगायत आवश्यकता अनुरूप स्रोत र साधनहरूको शिक्षा विभाग मन्त्रालय, विशेष शिक्षा परिषद्, गैरसरकारी संस्था, अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थासँग समन्वय गरी कार्य गर्न योजना अनुसार कार्य गरेको पाइयो । यद्यपि स्रोतकक्षाको व्यवस्थापनका लागि आर्थिक अभाव हुने गरेको, सरोकारवालाहरूको पूर्ण सहभागिता हुने नगरेको, स्रोतकक्षामा सञ्चालन गरिने शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापका लागि चाहिने शैक्षिक सामग्रीको उपलब्धता कम हुने गरेको अवस्था पाइयो ।

उक्त तथ्याङ्क अनुसार विश्लेषण गर्दा दुवै स्रोतकक्षाको सञ्चालनका लागि सामान्य योजना बनाउने गरिएको तर योजनाअनुसार कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्न आर्थिक कठिनाइ हुने गरेको, स्रोतकक्षा सञ्चालनका लागि सरोकारवाला संस्था वा समुदायले पूर्ण रूपमा सहयोग उपलब्ध गराउन नसकेको पाइयो । यस्तो अवस्थामा स्रोतकक्षा सञ्चालनका लागि प्रत्यक्ष भूमिका खेल्ने शिक्षा विभाग, विशेष शिक्षा परिषद्ले यथेष्ट रूपमा आर्थिक विनियोजन गर्नुपर्ने, स्रोतकक्षा सञ्चालन गरेका विद्यालय व्यवस्थापन समितिले स्थानीय निकाय (गाउँपालिका, नगरपालिका, जिल्ला समन्वय समिति), गैरसरकारी, अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूसँग पनि प्रभावकारी तरिकाले समन्वय गरी कार्य गर्नुपर्ने साथै विद्यालय व्यवस्थापन वा स्रोतकक्षा व्यवस्थापन समितिले अझ प्रभावकारी रूपले अन्य सरोकारवाला व्यक्ति र संस्थासँग समन्वय गरी पारस्परिक सहयोगी सिद्धान्तको आधारमा कार्य गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

४.१.२ सङ्गठन प्रक्रिया

योजनालाई साकार बनाउन सङ्गठनको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । व्यवस्थापनका लागि कच्चापदार्थ, साधन, पूँजी र जनशक्तिलाई एकत्रित गरी कार्य सम्पादन गर्नुका साथै उपलब्ध समेत गराउनु सङ्गठनको मुख्य दायित्व हो । यसरी स्रोतकक्षाको व्यवस्थापनमा

भौतिक सुविधाको व्यवस्थापन, शैक्षिक सामग्री, खेलकुद सामग्रीहरूको व्यवस्थापन, शिक्षण विधिको प्रयोग, शिक्षक एवम् विद्यार्थीहरूको व्यवस्थापनका बारेमा अवलोकन र अन्तरवार्ता प्रश्नावलीको प्रयोग गरी अध्ययन गर्दा सन्तोषजनक पाइयो ।

क. भौतिक सुविधाको व्यवस्थापन

स्रोतकक्षामा भौतिक सुविधाहरूको बारेमा अध्ययन एवम् अवलोकन गर्दा दृष्टिविहीन स्रोतकक्षामा भौतिक सुविधा पर्याप्त मात्रामा उपलब्ध भएको पाइएन र सुस्त श्रवण स्रोतकक्षामा भौतिक साधनहरू दृष्टिविहीनको भन्दा पर्याप्त भएको पाइयो ।

स्रोतकक्षामा रहेको भौतिक सामग्रीहरूका बारेमा अध्ययन गर्न स्रोतकक्षा सञ्चालित विद्यालयको प्राप्त नतिजालाई तालिका नं. १ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. १ : स्रोतकक्षाहरूमा उपलब्ध भौतिक सुविधाहरू

क्र.सं.	उपलब्ध सुविधाहरू	दृष्टिविहीन स्रोतकक्षा		सुस्त श्रवण स्रोतकक्षा		सुस्त मनस्थिति	
		पर्याप्त	अपर्याप्त	पर्याप्त	अपर्याप्त	पर्याप्त	अपर्याप्त
१.	कम्पाउन्ड	✓		✓		✓	
२.	खेलमैदान		✓	✓		✓	
३.	खानेपानी		✓	✓		✓	
४.	शौचालय		✓	✓		✓	
५.	पुस्तकालय		✓		✓		✓
६.	प्रयोगशाला		✓		✓		✓

स्रोत: स्थलगत अध्ययन, २०७४

उक्त तालिका अनुसार विश्लेषण गर्दा तीनै प्रकारका स्रोतकक्षा सञ्चालित विद्यालयको कम्पाउन्ड पर्याप्त भएको र खेलमैदानको सवालमा बाहिराले अध्ययन गर्ने विद्यालयको खेलमैदानको पर्याप्त व्यवस्था गरिएको तर दृष्टिविहीनको खेलमैदान पर्याप्त र सुविधाजनक नभएको पाइयो । त्यसैगरी खानेपानी, शौचालयको व्यवस्था बाहिरा तथा

सुस्तश्रवण स्रोतकक्षामा पर्याप्त देखिएको छ। दृष्टिविहीन स्रोतकक्षा सञ्चालन भएको विद्यालयमा शुद्ध पिउने पानीको प्रबन्ध नभएको र शौचालय पनि टाढा भएकोले उनीहरूलाई असहज भएको पाइयो। सुस्त मनस्थितिका लागि सो सुविधा पर्याप्त नै पाइयो। पुस्तकालय र प्रयोगशालाको व्यवस्था दुवै स्रोतकक्षामा अपर्याप्त देखियो।

यसरी हेर्दा बाहिरा तथा सुस्तश्रवण स्रोतकक्षामा भौतिक सुविधाको व्यवस्थापन केही मात्रामा दृष्टिविहीन र सुस्त मनस्थितिको भन्दा पर्याप्त भएको वा कक्षाकोठा व्यवस्थापनको सहयोगी सिद्धान्त अनुसार पाइएको छ भने पुस्तकालय र प्रयोगशालाको व्यवस्था तीनै स्रोतकक्षामा अपर्याप्त भएको हुनाले तीनै स्रोतकक्षामा सो अपर्याप्त भौतिक सुविधाको उचित व्यवस्था हुनुपर्ने देखिन्छ। कक्षाकोठा व्यवस्थापनको सहयोगी सिद्धान्त अनुसार बालबालिकाको आवश्यकतालाई ध्यानमा राखी उक्त स्रोत कक्षाहरूमा पुस्तकालय र प्रयोगशाला पर्याप्त मात्रामा हुनुपर्नेमा सम्बन्धित सरोकारवालाहरूको सक्रियताको कमी भएको पाइयो। त्यसैगरी छनोटमा परेका विद्यालयहरूमध्ये कुनैमा खाना र आवासको व्यवस्था भएको पाइयो भने कुनैमा नभएको पाइयो।

ख. शैक्षिक सामग्री व्यवस्थापन

स्रोतकक्षाका शैक्षिक सामग्रीहरूको बारेमा अवलोकन गर्दा पाठ्यपुस्तक तीनै स्रोतकक्षामा पर्याप्त भएको पाइयो। चार्टहरू, तालिकाहरू, तस्वीरहरू अपर्याप्त रूपमा उपलब्ध भएको पाइयो। दृष्टिविहीन स्रोतकक्षामा वाद्यवादन सामग्री भएको पाइयो। त्यसैगरी पजल बक्स र श्रव्यदृश्य सामग्री दुवै स्रोतकक्षामा भएको पाइयो। त्यसैगरी स्रोतकक्षामा रहेका शैक्षिक सामग्रीका बारेमा अझ बढी जानकारी हासिल गर्न स्रोतकक्षा सञ्चालित विद्यालयका प्र.अ. र स्रोत शिक्षकलाई स्रोतकक्षामा कुन-कुन शैक्षिक सामग्रीहरू पर्याप्त र अपर्याप्त छन् ? भन्ने प्रश्नको जवाफमा कुनै पर्याप्त भएको, कुनै सामान्य रूपमा भएको भन्ने जवाफ पाइएको थियो। प्राप्त नतिजालाई तालिका नं. २ मा उल्लेख गरिएको छ।

तालिका नं. २ : स्रोतकक्षाहरूमा उपलब्ध शैक्षिक सामग्रीहरू

क्र.सं.	शैक्षिक सामग्री	दृष्टिविहीन स्रोतकक्षा		सुस्तश्रवण		सुस्त मनस्थिति	
		पर्याप्त	अपर्याप्त	पर्याप्त	अपर्याप्त	पर्याप्त	अपर्याप्त
१.	श्रव्य सामग्री	✓		✓		✓	
२.	दृश्य सामग्री		✓	✓		✓	
३.	श्रव्य-दृश्य सामग्री	✓		✓		✓	

स्रोत: स्थलगत अध्ययन, २०७४

उक्त तालिकाको अनुसार विश्लेषण गर्दा तीनै प्रकारका स्रोतकक्षामा आवश्यकता अनुसारका शैक्षिक सामग्रीहरू उपलब्ध रहेको पाइयो ।

तालिका नं. ३ : स्रोतकक्षाका शैक्षिक सामग्रीहरू

क्र.सं.	उपलब्ध सुविधाहरू	दृष्टिविहीन स्रोतकक्षा		सुस्त श्रवण स्रोतकक्षा		सुस्त मनस्थिति	
		पर्याप्त	अपर्याप्त	पर्याप्त	अपर्याप्त	पर्याप्त	अपर्याप्त
१.	पाठ्यपुस्तक	✓		✓		✓	×
२.	चार्ट, तालिका, तस्वीर		✓	✓		✓	×
३.	पजल बक्सहरू		✓	✓		✓	
४.	बाद्यवादन सामग्री	✓	✓		✓		✓
५.	ब्रेल लिपि	✓		×	×	×	×

स्रोत: स्थलगत अध्ययन, २०७४

उक्त तालिकाको अनुसार विश्लेषण गर्दा तीनै स्रोतकक्षामा समग्रमा शैक्षिक सामग्रीहरू सामान्य रूपमा भएको, त्यसमा पनि दृष्टिविहीन र सुस्त मनस्थिति स्रोतकक्षामा

सुस्त श्रवण कक्षाको भन्दा कम भएको पाइयो । दृश्य सामग्री सुस्त श्रवण स्रोतकक्षामा प्रयोगमा ल्याइएको र दृष्टिविहीन र सुस्त मनस्थिति स्रोतकक्षामा वाद्यवादन सामग्री प्रभावकारी तरिकाले प्रयोग गरेको पाइयो । सम्बन्धित सरोकारवालाहरूको निष्क्रियताका साथै सम्बन्धित शिक्षकहरूमा शैक्षिक सामग्री प्रयोग गर्ने तालिमको अभावका कारण दृष्टिविहीन र सुस्त मनस्थितिका कक्षाहरूमा प्रयोग कम भएको देखिन्छ ।

यसरी समग्रमा हेर्दा तीनै स्रोतकक्षामा यी सामग्रीहरूदेखि बाहेक अन्य सामग्री जस्तो कि कम्प्युटरको व्यवस्था र उपलब्ध सामग्रीको उचित प्रयोग कक्षाकोठा व्यवस्थापनको सहयोगी सिद्धान्त अनुसार गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

ग. खेलकुद सामग्री व्यवस्था

स्रोतकक्षामा कस्तो-कस्तो किसिमका खेलकुद सामग्रीहरूको व्यवस्था गरिएको छ भनी अवलोकन गर्दा विभिन्न किसिमका खेलकुद सामग्रीहरू पाइयो । जुन सामग्रीहरू तालिका नं. ४ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. ४ : खेलकुद सामग्रीको व्यवस्थापन

क्र. सं.	उपलब्ध सुविधाहरू	दृष्टिविहीन स्रोतकक्षा		सुस्त श्रवण स्रोतकक्षा		सुस्त श्रवण स्रोतकक्षा	
		पर्याप्त	अपर्याप्त	पर्याप्त	अपर्याप्त	पर्याप्त	अपर्याप्त
१.	भलिबल		✓	✓		✓	
२.	फुटबल		✓	✓		✓	
३.	रिड		✓	✓		✓	
४.	लुँडो, क्यारामबोर्ड	✓		✓		✓	
५.	ब्याडमिन्टन		✓	✓		✓	
६.	स्किपिड डोरी	✓		✓		✓	

स्रोत: स्थलगत अध्ययन, २०७४

स्रोतकक्षामा रहेको खेलकुदका सामग्रीहरूलाई तालिका नं. ४ अनुसार विश्लेषण गर्दा भलिबल, फुटबल, रिड, ब्याटमिन्टन दृष्टिविहीन र सुस्त मनस्थिति स्रोतकक्षामा अपर्याप्त भएको र उक्त सामग्रीहरू सुस्त श्रवण स्रोतकक्षामा पर्याप्त देखियो। त्यसैगरी लुँडो, क्यारामबोर्ड दुवै स्रोतकक्षामा पर्याप्त पाइयो। स्रोतकक्षाहरूसँग सम्बन्धित सरोकारवालाको ध्यान नपुगेका कारण आवश्यक खेलकुदका सामग्रीहरू र त्यसको प्रयोग कम भएको पाइयो।

समष्टिमा सुस्त श्रवण स्रोतकक्षामा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरूका लागि खेलकुद सामग्री पर्याप्त देखिएको छ भने दृष्टिविहीन र सुस्त मनस्थिति स्रोतकक्षामा कम पाइएको छ र सो स्रोतकक्षामा दृष्टिविहीन मैत्री अन्य खेलकुद सामग्रीको व्यवस्थापन गर्नु जरुरी देखिन्छ।

घ. सिकाइ क्रियाकलापको व्यवस्थापन

शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापलाई सफल र प्रभावकारी बनाउनका लागि विभिन्न शिक्षण विधिको प्रयोग गर्नु आवश्यक हुन्छ। शिक्षण विधिले नै सिकारुलाई सिकने वातावरणको सृजना गरी उनीहरूको ज्ञान, सीपको विकास गराउन सहयोग गर्दछ। यसै सन्दर्भमा तीनै प्रकारका स्रोतकक्षाका शिक्षकलाई कस्ता शिक्षण विधिको प्रयोग गर्ने गरिएको छ ? भन्ने सवालमा उनीहरूबाट आएका जवाफलाई तालिका नं. ५ मा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका नं. ५ : स्रोतकक्षामा प्रयोग गरिएका शिक्षण विधिहरू

क्र.स	शिक्षण विधिहरू	दृष्टिविहीन स्रोतकक्षा	सुस्त श्रवण स्रोतकक्षा	सुस्त मनस्थिति स्रोतकक्षा
१.	प्रदर्शन विधि		✓	✓
२.	भ्रमण विधि	✓	✓	✓
३.	खेल विधि	✓	✓	✓
४.	अभिनय विधा	✓	✓	✓
५.	खोज विधि	✓	✓	✓
६.	स्पर्श विधि	✓		

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०७४

यसरी स्रोतकक्षामा प्रयोग गरिने शिक्षण विधिलाई उक्त तालिकाअनुसार विश्लेषण गर्दा प्रदर्शन विधि सुस्त श्रवण स्रोतकक्षामा प्रयोग गरिएको तर दृष्टिविहीन र सुस्त मनस्थिति स्रोतकक्षामा प्रयोग नगरेको पाइयो । बालबालिकाहरूलाई सिकाइप्रति अभिप्रेरित गर्न र उनीहरूको अशक्तता अनुसारको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप गर्न भ्रमण विधि, खेलविधि, अभिनय विधि, खोजविधिको प्रयोग तीनै स्रोतकक्षामा प्रयोग गरेको पाइयो । भ्रमण विधि, नियमित रूपमा नभएर वर्षको एक पटक मात्र प्रयोग गरेको पाइयो । बालबालिकालाई खोज विधितर्फ धेरै नै उन्मुख गराएको पाइयो । दृष्टिविहीनका लागि प्रयोग हुने विधि स्पर्शविधि बढी मात्रामा प्रयोग हुने गरेको पाइयो । तीनै स्रोतकक्षामा विद्यार्थीलाई बढीभन्दा बढी सक्रिय बनाउन विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षण विधि प्रयोग गरेको पाइयो ।

यसरी तीनै स्रोतकक्षामा विद्यार्थीको रुचि, इच्छा, चाहनालाई समेट्दै विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षण विधि कक्षाकोठा व्यास्थापनको सहयोगी सिद्धान्त अनुसार अपनाइएको हुनाले विद्यार्थीहरू सिकाइप्रति अभिप्रेरित भएको र उनीहरू शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा बढी सक्रिय भएको पाइयो । अपाङ्गताको प्रकृति अनुसारको जस्तो कि दृष्टिविहीनका लागि स्पर्श विधि र सुस्त श्रवण तथा सुस्त श्रवण र सुस्त मनस्थितिहरूका लागि प्रदर्शन विधि प्रयोग गरिनुले विद्यार्थीहरूको सिकाइमा उल्लेखनीय प्रगति हुने कुरामा दुईमत हुन सक्ने छैन ।

ड. स्रोतकक्षाको व्यवस्थापन

स्रोतकक्षाको कक्षाकोठा व्यवस्थापन सम्बन्धी जानकारी अवलोकन रुजूसूचीबाट लिइएको छ । सो अवलोकनबाट प्राप्त विवरणलाई अनुसूची १ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

अनुसूची १ मा उल्लेखित तथ्याङ्क अनुसार विश्लेषण गर्दा कक्षाकोठाको साइज, कक्षाकोठाको तापक्रम, हावाको आवतजावत, भ्यालढोकाको अवस्था, विद्यार्थीका लागि फर्निचर, ह्वाइटबोर्डको व्यवस्थापन, कक्षाकोठाको सरसफाइ तीनै प्रकारका स्रोतकक्षामा उपयुक्त नै पाइयो । बहिरा स्रोतकक्षा सञ्चालन भएका विद्यालयहरूमा कक्षाकोठाको सजावट पर्याप्त भएको पाइयो । कक्षाकोठामा आवतजावतको पहुँचको सवालमा दृष्टिविहीन र सुस्त मनस्थिति स्रोतकक्षा पहुँचयोग्य देखिएको र सुस्त श्रवण स्रोतकक्षा पनि अपाङ्गता मैत्री देखियो ।

यसरी उक्त तथ्याङ्कको आधारमा के भन्न सकिन्छ भने स्रोतकक्षाको कक्षा कोठा व्यवस्थापन धेरै हदसम्म राम्रो भए तापनि दृष्टिविहीन र सुस्त मनस्थितिको स्रोतकक्षा

पूर्णरूपमा बालबालिकाको रुचि, इच्छा वा अपाङ्गत मैत्रीपूर्ण रूपमा हुन नसकेकाले सो कक्षा अपाङ्गता मैत्री हुन आवश्यक देखिएको छ । दृष्टिविहीनको स्रोतकक्षा कोठा सजावट गर्न नसक्नुको कारण तथा कक्षाकोठाको आवत जावतमा पहुँचयोग्य नहुनुका कारण सम्बन्धित सरोकारावालहरूको ध्यान नपुगेको पाइयो ।

च. शिक्षक तथा कर्मचारी विवरण

स्रोतकक्षामा शिक्षण गर्ने शिक्षक र स्रोतकक्षाका कार्यहरूलाई सहज रूपमा अधि वढाउनका लागि व्यवस्था गरिएका कर्मचारी सङ्ख्या विद्यालयको अभिलेखबाट प्राप्त गरिएको छ । जसलाई तालिका नं. ६ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. ६ : शिक्षक तथा कर्मचारी विवरण

क्र.सं.	विद्यालयको नाम	स्रोत कक्षा	शिक्षक संख्या			कर्मचारी		
			महिला	पुरुष	जम्मा	महिला	पुरुष	जम्मा
१.	श्री मोहनमाया मा.वि.	सुस्त श्रवण	१	२	३	२	×	२
२.	श्री कनकाई मा.वि.	सुस्त श्रवण	३	४	७	१	१	२
३.	श्री दुर्गा मा.वि.	दृष्टिविहीन	×	१	१	१	×	१
४.	श्री विराट आधारभूत	सुस्त मनस्थिति	१	२	३	२	१	३

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०७४

श्री मोहनमाया मा.वि.को सुस्त श्रवण स्रोतकक्षामा एकजना पुरुष र एकजना महिला राहत शिक्षक गरी २ जना शिक्षक देखिएको छ र कर्मचारी पनि २ जना महिला भएको अवस्था छ, भने स्रोत शिक्षकको रूपमा विद्यालयका सा.प्र.अ. श्री भवानी राजवंशी रहनुभएको छ ।

त्यसैगरी श्री कनकाई मा.वि.को सुस्त श्रवण स्रोतकक्षामा स्रोत शिक्षकको रूपमा विद्यालयका सरकारी शिक्षक श्री वेदप्रसाद खतिवडा रहनुभएको छ। त्यस्तै अन्य शिक्षकहरूमा २ जना महिला शिक्षक र ३ जना पुरुष राहत शिक्षक गरी, १ जना अस्थायी महिला शिक्षक गरी जम्मा ६ जना शिक्षक देखिएको छ र कर्मचारी पनि १ जना महिला र १ जना पुरुष भएको अवस्था छ।

त्यसैगरी श्री दुर्गा मा.वि.को दृष्टिविहीन स्रोतकक्षामा स्रोत शिक्षकको रूपमा विद्यालयका सरकारी शिक्षक श्री खिलप्रसाद शिवाकोटी रहनुभएको छ। त्यस्तै अन्य कर्मचारी पनि १ जना महिला भएको अवस्था छ।

यसरी नै श्री विराट आधारभूत विद्यालय गरामनीको सुस्तमनस्थिति स्रोतकक्षामा स्रोत शिक्षकको रूपमा विद्यालयका सरकारी शिक्षकहरूमा २ पुरुष र १ महिला गरी जम्मा ३ जना रहनुभएको छ भने अन्य कर्मचारी पनि ३ जना भएको अवस्था छ।

छ. स्रोतकक्षामा विद्यार्थी विवरण

छनोटमा परेका तीनै प्रकारका स्रोतकक्षामा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको विवरण तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका नं. ७ : स्रोत कक्षामा विद्यार्थी विवरण

क्र.सं.	विद्यालयको नाम	स्रोत कक्षा	विद्यार्थी संख्या		
			छात्रा	छात्र	जम्मा
१.	श्री मोहनमाया मा.वि.	सुस्त श्रवण	१४	६	२०
२.	श्री कनकाई मा.वि.	सुस्त श्रवण	२५	४१	६६
३.	श्री दुर्गा मा.वि.	दृष्टिविहीन	४	६	१०
४.	श्री विराट आधारभूत	सुस्त मनस्थिति	१३	२०	३३

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०७४

श्री मोहनमाया मा.वि.को सुस्त श्रवण स्रोतकक्षामा छात्र ६ र छात्रा १४ गरी जम्मा २० जना सुस्त श्रवण सम्बन्धी अपाङ्गता भएका विद्यार्थी छन् । त्यसैगरी कक्षा १० सम्म पढाई हुने श्री कनकाई मा.वि.को सुस्त श्रवण स्रोतकक्षामा प्रा.वि.तर्फ छात्र २९ र छात्रा २० गरी जम्मा ४९ जना र मा.वि.तर्फ छात्र १२ जना र छात्रा ५ जना गरी जम्मा १७ जना सुस्त श्रवण सम्बन्धी अपाङ्गता भएका विद्यार्थी छन् । त्यस्तै कक्षा १० सम्म पढाई हुने श्री दुर्गा मा.वि.को दृष्टिविहीन स्रोतकक्षामा प्रा.वि.तर्फ छात्र ५ र छात्रा ३ गरी जम्मा ८ जना र मा.वि.तर्फ छात्र १ र छात्रा १ गरी जम्मा २ जना दृष्टिविहीन सम्बन्धी अपाङ्गता भएका विद्यार्थी छन् । त्यसैगरी कक्षा ५ सम्म पढाई हुने श्री विराट आधारभूत विद्यालयको सुस्तमनस्थिति स्रोतकक्षामा छात्र २० र छात्रा १३ गरी जम्मा ३३ जना सुस्तमनस्थिति सम्बन्धी अपाङ्गता भएका विद्यार्थी रहेको पाइयो ।

यसरी कुनै स्रोतकक्षामा थोरै विद्यार्थी, धेरै शिक्षक कर्मचारी र कुनै स्रोतकक्षामा धेरै विद्यार्थी, कम शिक्षक र कर्मचारीको व्यवस्था सरकारी पक्षबाट नभएको विडम्बना नै देखिएको छ । यस्तो विभेदकारी कार्यको अन्त्य गरी दरबन्दी समायोजन गरे स्रोतकक्षा सञ्चालित विद्यालयको शैक्षिक कार्यक्रमलाई अभि प्रभावकारी तरिकाले सञ्चालन सकिने कुरामा दुईमत छैन ।

यसरी कुनै कक्षामा विद्यार्थीहरू हुने, कुनैमा नहुने चाहिँ उनीहरूको क्षमता अनुसार कक्षा प्रमोसन गर्दा हुने र कुनै विद्यार्थीहरू कक्षा छोडेर जाने हुँदा यस्तो हुन गएको हो भन्ने जानकारी प्राप्त भयो । स्रोतकक्षा र साधारण कक्षामा अपाङ्गता भएका छात्रहरूभन्दा छात्राहरू बढी हुनुलाई सकारात्मक पक्ष मानिन्छ । कुनै विद्यार्थीहरू भने कक्षा छोडेर जाने प्रवृत्ति देखिएकोले यो प्रवृत्तिलाई न्यूनीकरण गर्न विद्यालय, विशेष शिक्षा परिषद, शिक्षा विभाग साथै अन्य सरोकारवाला पक्षले आवश्यक कदम चाल्नुपर्ने देखिन्छ ।

भ. आर्थिक व्यवस्थापन

स्रोतकक्षाका हरेक क्रियाकलापहरू सफल र प्रभावकारी ढंगले सञ्चालन गर्नका लागि एक महत्वपूर्ण पाटो आर्थिक हो । आर्थिक व्यवस्थापनबिना योजनालाई सही तरिकाले कार्यान्वयन गर्न कठिनाई पर्न जान्छ । स्रोतकक्षाको आर्थिक व्यवस्थापनको बारेमा जानकारी हासिल गर्न स्रोतकक्षाका शिक्षकसँग अन्तरवार्ता प्रश्नावली गरी प्राप्त जानकारीलाई समेट्ने प्रयास गरिएको छ । यसै सन्दर्भमा आर्थिक व्यवस्थापन सुस्त श्रवण स्रोतकक्षामा कसरी

गरिएको छ ? भन्ने सन्दर्भमा स्रोत शिक्षकद्वारा स्रोतकक्षाका शिक्षकको तलबभत्ता शिक्षा विभाग, समाहित शिक्षा शाखाबाट प्राप्त हुने, आवासीय सुविधाका लागि प्रतिविद्यार्थी १० महिनाको मासिक १,२००/- (एक हजार दुई सय) का दरले जम्मा १० विद्यार्थीको १,२०,०००/- (एक लाख बीस हजार) उपलब्ध हुने तर मसलन्द खर्च, शैक्षिक सामग्रीका खरिदका लागि उक्त विभागबाट सहयोग नपाइएको भन्ने जवाफ पाइयो । उक्त सुस्त श्रवण स्रोतकक्षाको अन्य आवासीय सहयोग, मसलन्द खर्च, शैक्षिक सामग्रीका लागि केही आर्थिक सहयोग गैरसरकारी संस्था अपाङ्ग सेवा संघबाट प्राप्त हुने गरेको पाइयो ।

त्यसैगरी दृष्टिविहीन स्रोतकक्षाको आर्थिक व्यवस्थापन सम्बन्धमा स्रोत शिक्षकसँग जिज्ञासा लिँदा दृष्टिविहीन स्रोतकक्षाका लागि शीर्षकगत रूपमा विशेष शिक्षा परिषद्बाट आर्थिक अनुदान उपलब्ध गराएको पाइयो । जसमा शिक्षक तथा कर्मचारी तलबभत्ता नेपाल सरकारले तोकेअनुसार, मसलन्द खर्च वार्षिक रु ४ हजार, शैक्षिक सामग्री खरिदका लागि वार्षिक रु १० हजार र एकीकृत कक्षा र स्रोतकक्षामा अध्ययन गर्दै गरेका १४ जना विद्यार्थीका लागि आवासीय सुविधा स्वरूप रु. २ लाख असी हजार उपलब्ध गराउने गरेको भन्ने जवाफ पाइयो । र, अन्य भौतिक एवं शैक्षिक सुधारका लागि अन्धाकल्याण संघ, हेलेन किलर इन्टरनेसनल जस्ता संस्थाले केही आर्थिक सहयोग र शैक्षिक सामग्री सहयोग गर्ने भन्ने कुरा पाइयो ।

यसरी उक्त तथ्याङ्कको आधारमा विश्लेषण गर्दा दृष्टिविहीन स्रोतकक्षा र कक्षामा अध्ययन गर्ने बालबालिकाहरूको आवासीय सुविधा र अन्य शैक्षिक एवं भौतिक सुधार र प्रशासनिक कार्यका लागि सुस्त श्रवण स्रोतकक्षाको भन्दा तुलनात्मक रूपमा आर्थिक विनियोजनमा असमानता देखिएको छ । दृष्टिविहीन स्रोतकक्षाका लागि सुस्त श्रवणको भन्दा बढी रकम छुट्याइएको पाइयो । यो असमानजनक आर्थिक वितरणलाई अपाङ्गता भएका विद्यार्थी सङ्ख्याको आधारमा वितरण गर्नुपर्ने देखिन्छ । जुन रकम विनियोजन गरेको छ सो दुवै स्रोतकक्षाका लागि अपुग नै देखिएको छ र दुवै स्रोतकक्षा सञ्चालनका लागि सहयोगी सिद्धान्तको आधारमा स्रोतकक्षा सञ्चालित विद्यालय र अन्य गैरसरकारी र अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थासँग आपसी सम्बन्ध र समन्वय स्थापना गरेको हुनाले थोरबहुत रूपमा भौतिक, शैक्षिक सुधारका लागि वित्तीय एवं गैरवित्तीय सहायोग पनि उपलब्ध गराउनुलाई पनि सकारात्मक पक्षको रूपमा लिन सकिन्छ ।

४.१.३ स्रोतकक्षा सञ्चालनमा व्यवस्थापन समितिको भूमिका

शैक्षिक संस्थामा काम गर्ने कर्मचारीहरूलाई आफ्नो काम कर्तव्यबारे समय-समयमा निर्देशन, उत्प्रेरणा, निरीक्षण र सरसल्लाह प्रदान गर्ने कार्यलाई निर्देशन भनिन्छ। यसै सन्दर्भमा स्रोतकक्षामा अध्यापन गराउने शिक्षकलाई कस्तो सल्लाह दिने गर्नुभएको छ भनी सुस्त श्रवण स्रोतकक्षा व्यवस्थापन समिति अध्यक्ष र लेखाजोखा केन्द्र संयोजकसँग जिज्ञासा राख्दा स्रोतकक्षामा अध्यापन गराउने शिक्षकलाई अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरू राष्ट्रका संवेदनशील वर्ग हुन् र उनीहरूको रुचि, इच्छा र समस्यालाई ख्याल गरी शिक्षण गर्नुपर्ने सरसल्लाह दिँदै आएको भन्ने जवाफ पाइयो। त्यसैगरी दृष्टिविहीन स्रोतकक्षामा छुट्टै स्रोतकक्षा व्यवस्थापन समिति गठन गरिएको र विद्यालय व्यवस्थापन समिति नै त्यसको पनि व्यवस्थापन समिति भएको पाइयो।

विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्षलाई सोही प्रश्न गर्दा अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूलाई शिक्षाप्रति बढी सहभागी गराउन शिक्षणका नयाँ तरिकाहरूको प्रयोग गरी शिक्षण सिकाई क्रियाकलापप्रति सहभागी गराउनुपर्ने सल्लाह दिएको पाइयो। त्यसैगरी स्रोतकक्षाको नियमित अनुगमन वा निरीक्षण गर्नुभएको छ भनी प्रश्न गर्दा सुस्त श्रवण स्रोतकक्षाका अध्यक्षले व्यस्त समयको बाबजुद पनि नियमित नभई समय-समयमा निरीक्षण गर्दै आएको र दृष्टिविहीन सञ्चालित विद्यालयका व्यवस्थापन समितिका अध्यक्षबाट पनि सोही जवाफ पाइयो।

यसरी सुस्त श्रवण र सुस्त मनस्थिति स्रोतकक्षाको व्यवस्थापनका लागि छुट्टै स्रोतकक्षा व्यवस्थापन समिति ९ जनाको गठन गरिएको तर सो समितिले स्रोतकक्षाको पूर्ण रूपमा सहयोगी सिद्धान्तको आधारमा व्यवस्थापन गर्न नसकेको पाइयो। दृष्टिविहीन स्रोतकक्षाको व्यवस्थापनका लागि छुट्टै व्यवस्थापन समिति गठन नभएको र विद्यालयकै व्यवस्थापन समितिले स्रोतकक्षाको व्यवस्थापनको व्यवस्थापनका लागि समय-समयमा निरीक्षण गरी सल्लाह दिन गरेको पाइनुले दुवै स्रोतकक्षा व्यवस्थापन समितिले जुन रूपमा प्रभावकारी कार्य गर्नुपर्ने हो सो नभएको पाइयो र व्यवस्थापनका लागि छुट्टै स्रोतकक्षा व्यवस्थापन समिति निर्माण नभएकाले सो निर्माण गर्नुपर्ने र सिद्धान्तको आधारमा कार्य गर्नुपर्ने देखिन्छ।

४.१.४ स्रोतकक्षा सञ्चालनका लागि योजना निर्माण र कार्यान्वयन

नियन्त्रण भनेको योजना मुताबिक काम भइरहेको छ वा छैन भन्ने कुराको जाँचयुक्त कदम हो । स्रोतकक्षाको व्यवस्थापन सम्बन्धमा दुवै स्रोतकक्षा सञ्चालित विद्यालयका प्र.अ., वि.व्य.स अध्यक्ष र लेखाजोखा केन्द्र संयोजक समक्ष योजनाअनुसार कार्य भएको छ कि छैन भनी प्रश्न गर्दा योजनाअनुसार लगभग धेरै प्रतिशत कार्य भएको र थोरै मात्रै कार्ययोजनाअनुसार नभएको भन्ने पाइयो ।

यसै सन्दर्भमा दुवै स्रोतकक्षाका व्यवस्थापन समिति अध्यक्ष र लेखाजोखा केन्द्र संयोजकसंग समय-समयमा योजना अनुसारको कार्य भइरहेको वा नभइरहेको भनी जानकारी निरीक्षण कार्यमार्फत लिने गरिएको, सो अनुसार कार्य नभएको भए किन नभएको भनी सम्बन्धित स्रोत शिक्षक, प्र.अ.सँग छलफल गरिएको वा सुधारात्मक उपायका बारेमा आपसी छलफल गर्ने गरिएको भन्ने जवाफ पाइयो । वार्षिक कार्यतालिकाअनुसार कार्यक्रम सञ्चालन गर्न समय र आर्थिक अभावले कठिन भएको भन्ने पाइयो ।

यसरी उक्त तथ्याङ्कको आधारमा विश्लेषण गर्दा योजना अनुसारको लगभग धेरै काम भएको र नभएको कार्यको बारेमा किन भएन, के कारणले हुन सकेन त्यसको बारेमा सुधारात्मक उपायको खोजी गर्नु पनि सकारात्मक पक्ष मानिन्छ । वि.व्य.स.ले नियमित रूपमा अवलोकन, निरीक्षण, अनुगमन गरी आवश्यक जानकारी लिनुपर्ने, योजना अनुसारको कार्य गर्न, गराउन समय र अर्थको अभाव हुन गएकाले वि.व्य.स वा स्रो.व्य.स. र लेखाजोखा केन्द्र संयोजकले उक्त समस्या हल गर्न सहयोगी व्यक्ति एवं संस्थासँग आवश्यक पहल गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

४.२ स्रोतकक्षा व्यवस्थापनमा सरोकारवालाहरूको भूमिका

स्रोतकक्षा व्यवस्थापनमा सरोकारवालाहरू जस्तो कि अभिभावक, स्रोत शिक्षक, प्रअ, वि.व्य.स अध्यक्ष, स्रोतव्यक्ति, विद्यालय निरीक्षक, लेखाजोखा केन्द्र संयोजक आदिलाई लिइएको छ । उनीहरूले स्रोतकक्षा व्यवस्थापनमा पुऱ्याएको योगदानलाई निम्नानुसार विश्लेषण गरिएको छ ।

४.२.१ स्रोत शिक्षक

वास्तवमा स्रोत शिक्षक अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको समस्याको पहिचान गरी सो अनुसारको शिक्षण गर्ने सहयोगी शिक्षकहरू हुन्। उनीहरूले बालबालिकाको बौद्धिक, सामाजिक विकास गराउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्नुपर्ने हुन्छ। स्रोत शिक्षकले दृष्टिविहीन र सुस्त मनस्थितिका लागि छलफल, प्रश्नोत्तर, अध्ययन भ्रमण, अभिनय विधि, खेलविधि, स्पर्श विधिको प्रयोग गर्ने गरिएको पाइयो। त्यसमा पनि दृष्टिविहीन बालबालिकाका लागि स्पर्श विधिको बढी प्रयोग गर्ने गरिएको पाइयो भने सुस्त मनस्थितिका लागि प्रदर्शन र अभिनय विधिको बढी प्रयोग गर्ने गरिएको पाइयो।

त्यसैगरी स्रोतकक्षामा अध्ययनरत बालबालिकाको अतिरिक्त क्रियाकलापका सम्बन्धमा दृष्टिविहीनका लागि सांस्कृतिक कार्यक्रम अन्तर्गत गायन प्रतियोगिता, चित्रकला प्रतियोगिता गराउँदै आएको पाइयो।

त्यसैगरी सुस्त श्रवण स्रोतकक्षाका स्रोत शिक्षकसँग कक्षाकोठामा प्रयोग गरिने शिक्षण विधिको बारेमा जिज्ञासा राख्दा प्रदर्शन विधि, अभिनय, खेल, भ्रमण, प्रश्नोत्तर विधिको प्रयोग गरिँदै आएको पाइयो।

त्यसैगरी अतिरिक्त क्रियाकलापको सन्दर्भमा सांस्कृतिक कार्यक्रम अन्तर्गत गायन प्रतियोगिता, छोटा कविता लेखन, चित्रकला, इन्डोर गेम, सामान्य आउटडोर गेम पनि गराउने गरिएको पाइयो। अतिरिक्त क्रियाकलापको आयोजना गर्दा अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूको बीचमा र अपाङ्गता नभएका साङ्ग त्यही उमेर समूहका बालबालिकाहरूका बीचमा गराउने गरिएको पाइयो।

त्यसैगरी स्रोतकक्षाको प्रभावकारी व्यवस्थापनका लागि तीनै प्रकारका स्रोतकक्षाका स्रोत शिक्षकहरूले अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूको रुचि र क्षमतालाई पहिचान गरी सो अनुसारको शिक्षण विधिको प्रयोग गर्नु आवश्यक देखिन्छ। यसका लागि स्रोतकक्षामा भौतिक, शैक्षिक, सामग्रीको आवश्यकता पूरा गर्न कठिन भएको र उपलब्ध शैक्षिक सामग्री र शिक्षण विधिको प्रयोगका लागि स्रोत शिक्षकहरूमा तालिमको अभाव भएको पाइयो।

यसरी स्रोतकक्षाको शैक्षिक गुणस्तर अभिवृद्धिका लागि स्रोत शिक्षकले विभिन्न शिक्षण विधिहरू अपनाउँदै आएको, विद्यार्थीहरूको सिर्जनात्मक क्षमताको विकासका लागि

उनीहरूको उमेर, क्षमता अनुसारका अतिरिक्त क्रियाकलाप सञ्चालन गर्दै आएको, उनीहरूमा सामाजिकीकरण क्षमताको विकास गराउनका लागि विभिन्न प्रतियोगितात्मक कार्यक्रमहरू अपाङ्गता भएका बालबालिकाबीच र अपाङ्गता नभएका बालबालिकाहरूका बीचमा गराउँदै आएको स्रोत शिक्षकहरूले आफ्नोतर्फबाट महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइयो । स्रोतकक्षाको स्रोत शिक्षकले स्रोतकक्षालाई भौतिक र शैक्षिक सामग्रीले सम्पन्न पारी शैक्षिक गुणस्तर अभिवृद्धिका लागि प्रअ, विव्यस र अन्य सरकारी, गैरसरकारी र अन्य गैरसरकारी संस्थासँग सहयोगी सिद्धान्तका आधारमा सम्बन्ध र समन्वय गरी कार्य गरिनुले स्रोत शिक्षकले आफ्नोतर्फबाट कर्तव्य निर्वाह गरेको पाइयो ।

४.२.२ प्रधानाध्यापक

प्रधानाध्यापकलाई विद्यालयको एक व्यवस्थापक र सहजकर्ताको रूपमा लिइन्छ । उसले स्रोतकक्षाको समग्र विकासका लागि विद्यालयका अन्य सरोकार पक्षसँग सुमधुर सम्बन्ध राखी कार्य गर्नुपर्दछ । यसै सन्दर्भमा तीनवटै स्रोतकक्षा सञ्चालन गरेका विद्यालयका प्रअसँग स्रोतकक्षाका विद्यार्थी भर्ना सम्बन्धी सूचना प्रवाहको अवस्थाका बारेमा जिज्ञासा लिँदा सम्बन्धित विद्यालयमा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरूलाई सूचना प्रवाह गर्ने मुख्य एजेन्टको रूपमा लिएको जवाफ पाइयो । त्यसैगरी स्रोतकक्षामा विद्यार्थी भर्ना गर्दा दिइने सुविधाबारे प्रष्टसँग अभिभावकलाई बताइएको छ भन्ने प्रश्नको जवाफमा विद्यार्थीहरूलाई सम्भव भएसम्म भौतिक, शैक्षिकका साथै विद्यालय र बालबालिकाको आवासबीचको आवासबीच लामो दूरी भएको अवस्थामा आवासीय सुविधा, दिवा खाजाको व्यवस्था गरिएको भन्ने कुरा पाइयो । अपाङ्गता भएका बालबालिकामध्ये विशेषगरी दृष्टिविहीन र सुस्तमनस्थितिका लागि घर बहालमा दिन गाह्रो मानेको पाइयो ।

माथि उल्लेखित तथ्याङ्कको आधारमा विश्लेषण गर्दा स्रोतकक्षामा विद्यार्थीहरूको भर्नादर वृद्धि गर्न प्रधानाध्यापकले आवश्यक पहल गरिएको पाइयो । कक्षा वा साधारण कक्षा र स्रोतकक्षा अध्ययन गर्ने दृष्टिविहीन जम्मा २४ जना विद्यार्थीहरूमध्ये १४ जना विद्यार्थीका लागि मात्र आवासीय सुविधा प्राप्त नभई अन्य १० जनाका लागि पनि आवासीय सुविधा उपलब्ध हुनुपर्ने आवश्यकता देखियो । त्यसैगरी सुस्त श्रवण र सुस्त मनस्थितिका लागि उपलब्ध बजेट भन्ने अपुग देखियो र उक्त स्रोतकक्षामा बजेट वृद्धि गर्नुपर्ने देखियो । स्रोतकक्षाका प्र.अ.हरूले अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूलाई आवासीय गृहको व्यवस्था गर्न र

अपुग रकमका लागि विभिन्न गैरसरकारी संघसंस्थासँग समन्वय गरी थोरबहुत शैक्षिक सामग्री र वित्तीय सहयोग प्राप्त गर्नु सकारात्मक पक्ष मानिन्छ र दृष्टिविहीन स्रोतकक्षाका प्र.अ.ले पनि अझ बढी वित्तीय तथा गैरवित्तीय स्रोत जुटाउन आवश्यक पहल गर्न सम्बन्धित सरोकारवालाहरूको सहयोग आवश्यक देखियो ।

४.२.३ विद्यालय व्यवस्थापन समिति

विद्यालयको सञ्चालन, व्यवस्थापनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने सरोकारवाला समूह विद्यालयको व्यवस्थापन समिति हो । विद्यालय व्यवस्थापन समिति विद्यालयको सम्पूर्ण आर्थिक, भौतिक एवं मानवीय स्रोत साधनको उचित व्यवस्थापन गर्ने निकाय हो । छनोटमा परेका तीनै प्रकारका स्रोतकक्षा सञ्चालन भएका विद्यालयहरूमा स्रोतकक्षा व्यवस्थापन गर्न निकै कठिन रहेको पाइयो । अपाङ्गता मैत्री कक्षाकोठा, बाथरुम, खेलमैदानको व्यवस्था, शैक्षिक सुविधा, कक्षाकोठामा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापसँग सम्बन्धित आधारभूत सामग्रीको व्यवस्था गर्न, तालिम प्राप्त शिक्षकको व्यवस्था गर्न, आर्थिक व्यवस्थापन गर्न निकै समस्या हुने गरेको पाइयो । उल्लेखित समस्यालाई समाधान गर्न व्यवस्थापन समिति सक्रिय भएर विभिन्न निकायसँग समन्वय गर्दै आर्थिक स्रोत जुटाउन सक्रिय हुनुपर्ने देखिन्छ । त्यसैगरी दृष्टिविहीन र सुस्तमनस्थिति स्रोतकक्षा सञ्चालन गरेको विद्यालय व्यवस्थापन समितिले भौतिक व्यवस्थापन जस्तो कि बाथरुम, स्रोतकक्षामा र अन्य साधारण कक्षामा सहज रूपमा आवतजावत गर्न अपाङ्गता मैत्री बाटोको व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ । त्यसैगरी शैक्षिक व्यवस्थापनको सन्दर्भमा कक्षाकोठामा आधारभूत शैक्षिक सामग्रीको व्यवस्था गरिएको, तालिम प्राप्त शिक्षकको व्यवस्था गरिनु भन्ने राम्रो देखिन्छ । आर्थिक व्यवस्थापनको सवालमा व्यवस्थापन समितिले आर्थिक स्रोत जुटाउनका लागि शिक्षासँग सम्बन्धित सरकारी, गैरसरकारी संघसंस्था, व्यक्ति, समुदायसँगको सम्बन्ध र समन्वय गर्ने कार्यलाई सहयोगी सिद्धान्तको आधारमा अझ बृहत् रूपमा कार्य गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

४.२.४ स्रोतव्यक्ति

स्रोतव्यक्ति आफ्नो विद्यालय क्षेत्रभरिको शैक्षिक कार्यक्रमलाई सफल र प्रभावकारी बनाउनका लागि भूमिका खेल्ने व्यक्ति हो । स्रोतकक्षा व्यवस्थापनका लागि विद्यालय व्यवस्थापन समिति, स्रोत शिक्षक र कक्षामा अध्यापन गराउने शिक्षकलाई गरिने सहयोगका बारेमा स्रोत व्यक्तिसँग जिज्ञासा लिँदा दृष्टिविहीन र सुस्त मनस्थिति तथा अल्पदृष्टि

विद्यालय अन्तर्गतका स्रोतव्यक्तिले स्रोत शिक्षकहरूलाई शिक्षणसम्बन्धी साधारण तालिम र व्यवस्थापन समितिका सदस्यलाई व्यवस्थापन सम्बन्धी साधारण तालिम दिने गरिएको पाइयो । त्यसैगरी स्रोतकक्षाका शिक्षकहरूले विशेष तालिमको माग नगरेका हुनाले सो तालिमको व्यवस्था भने गर्न नसकिएको पाइयो । त्यसैगरी सुस्त श्रवण विद्यालय अन्तर्गतका स्रोतव्यक्तिले पनि सामान्य रूपमा स्रोतशिक्षकहरूलाई साधारण तालिम दिने गरिएको तर विशेष शिक्षासम्बन्धीको तालिम स्रोतशिक्षकले माग नगरेको हुँदा सो कार्यक्रम नगरेको पाइयो । त्यसैगरी विद्यालयको विद्यालय सुधार योजना तयार गर्न गरिएको सहयोगका सन्दर्भमा स्रोत व्यक्तिले आफ्नो क्षमता, बुद्धि, विवेकले भ्याए जति यथेष्ट सहयोग गरेको पाइयो । शैक्षिक सूचनाको प्रवाह सम्बन्धमा स्रोतव्यक्तिले माथिल्लो निकायबाट प्राप्त नयाँ प्रविधि, शैक्षिक सूचना तथा सामग्रीलाई विद्यालय स्तरसम्म पुऱ्याएको, शैक्षिक क्रियाकलापको सञ्चालनका लागि समन्वयकर्ताको रूपमा कार्य गरिरहेको भन्ने पाइयो ।

यसरी उक्त तथ्याङ्कको आधारमा विश्लेषण गर्दा दृष्टिविहीन र सुस्तमनस्थिति स्रोतकक्षा अन्तर्गतका स्रोतव्यक्तिले शैक्षिक गुणस्तर अभिवृद्धि गर्नका लागि स्रोत शिक्षक र व्यवस्थापन समितिका सदस्यलाई तालिम दिने प्रक्रियालाई सकारात्मक पक्षको रूपमा लिन सकिन्छ । त्यसैगरी छनोटमा परेका विद्यालय अन्तर्गतका स्रोतव्यक्तिले विद्यालय सुधार योजना तयार गर्नका लागि आवश्यक सहयोग गर्नुलाई राम्रो पक्ष मानिन्छ । तीनै प्रकारका स्रोतकक्षा अन्तर्गतका विद्यालयका स्रोतव्यक्तिले स्रोतकक्षाका स्रोत शिक्षकलाई साधारण तालिम दिनुलाई सकारात्मक पक्ष मानिन्छ भने स्रोतकक्षाका शिक्षकहरूले विशेष शिक्षा सम्बन्धी तालिमको माग नगर्नुलाई नकारात्मक पक्षका रूपमा लिन सकिन्छ । स्रोत शिक्षकहरूले विशेष शिक्षा तालिम सम्बन्धित स्रोत व्यक्तिसँग माग गर्नुपर्ने देखिन्छ । तीनैवटा स्रोतकक्षा सञ्चालित विद्यालयका स्रोत व्यक्तिले विद्यालय सुधार योजनामा गरेको सहयोग एवं माथिल्लो निकायबाट विकसित गरिएको प्रविधि, शैक्षिक सूचना तथा सामग्रीलाई विद्यालयस्तरसम्म पुऱ्याउन गरिएको पहल भने प्रभावकारी पाइयो ।

४.२.५ विद्यालय निरीक्षक

सम्बन्धित विद्यालयको निरीक्षण गर्ने व्यक्ति विद्यालय निरीक्षकलाई लिइएको छ । विद्यालय निरीक्षक त्यस्तो व्यक्ति हो जसले विद्यालयको भौतिक, शैक्षिक पक्षको निरीक्षण गरी केही कमीकमजोरी पत्ता लगाए सो सम्बन्धी सुधार गर्नका लागि आवश्यक राय,

सुभाव विद्यालयलाई दिने साथै विद्यालयको सम्पूर्ण गतिविधिको बारेमा विद्यालय निरीक्षण सम्बन्धी प्रतिवेदन जि.शि.अ. समक्ष पेस गर्ने गर्दछ । तीनै प्रकारका स्रोतकक्षाका विद्यालय अन्तर्गतका वि.नि.ले पनि समय-समयमा अवलोकन गरी सो पक्षमा देखिएका राम्रा कुरालाई प्रशंसा गरिएको र उक्त पक्षमा देखिएका कमजोरीका पक्षमा विद्यालयका प्र.अ., समितिका अध्यक्ष, स्रोत शिक्षकसँग आवश्यक छलफल गरी सुधार गर्न सुभाव दिएको र जि.शि.का.मा सो सम्बन्धी जानकारी दिएको पाइयो । स्रोतकक्षाका शिक्षकको कार्यदक्षता बढाउन तालिमका लागि सिफारिस गरिएको पाइयो ।

यसरी उक्त तथ्याङ्कअनुसार विश्लेषण गर्दा जि.शि.का.का प्रतिनिधि विद्यालय निरीक्षकले तीनै प्रकारका स्रोतकक्षा सञ्चालित विद्यालयको शैक्षिक, भौतिक पक्षको समय-समयमा निरीक्षण गरेको पाइयो । उक्त पक्षको बारेमा विद्यालयसँग सरोकार राखिरहने, प्र.अ., वि.व्य.स.सँग आवश्यक छलफल गर्नु, सुधारका लागि आवश्यक कदम चालिनु, सोको प्रतिवेदन वा विवरण जि.शि.का.मा पेस गर्नु सकारात्मक पक्ष मानिन्छ । स्रोत शिक्षकको कार्यदक्षता अभिवृद्धिका लागि तालिमका लागि सिफारिस गर्नुलाई पनि राम्रो पक्षका रूपमा लिन सकिन्छ ।

४.२.६ अभिभावक

विद्यालयमा अध्ययन गर्ने बालबालिकाहरूका बाबु, आमा वा संरक्षक नै अभिभावक हुन् । उनीहरूले विद्यालयको संरक्षण, सम्बर्द्धन र विकासका लागि आ-आफ्ना क्षेत्रबाट भौतिक, आर्थिक एवं मानवीय सहयोग प्रदान गर्ने गर्दछन् । स्रोतकक्षामा अध्ययन गर्ने केही बालबालिकाका अभिभावकले केही आर्थिक, भौतिक सहयोग गर्ने गरेको र केही संरक्षकले पनि सहयोग गर्ने गरेको पाइयो । स्रोतकक्षामा विद्यार्थी भर्ना दर वृद्धि गर्न आफ्नो टोल, समुदायमा रहेका अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूका अभिभावकसँग स्रोतकक्षामा विद्यार्थी भर्नाका लागि आफूले जानकारी दिने गरेको पाइयो । त्यसैगरी स्रोतकक्षामा विद्यार्थी भर्ना गरिसकेपछि विद्यालयमा सम्पर्क बढाउन टाढा रहेका अभिभावकले वर्षमा एक दुई पटक जाने गरेको र नजिक रहेका अभिभावकले हप्तामा एक पटक विद्यालयमा गई आफ्ना बालबालिकाहरूको शैक्षिक, व्यवहारिक, स्वास्थ्य स्थिति बारे स्रोत शिक्षकसँग जानकारी लिने गरेको पाइयो । स्रोतकक्षालाई अझ बढी व्यवस्थित गर्न स्रोत शिक्षकले अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको रुचि, इच्छा, चाहनालाई बुझेर शिक्षण गर्नुपर्ने भन्ने सुभाव दिएको

पाइयो । यसै सन्दर्भमा दृष्टिविहीन र सुस्तमनस्थिति बालबालिकाहरूका अभिभावकले स्रोतकक्षामा अध्ययन गर्ने बालबालिकाहरूका लागि भौतिक व्यवस्थापन जस्तो कि वाथरुम, आवत-जावत गर्ने बाटो, खेल मैदान त्यति अपाङ्गतामैत्री नभएकाले सो पक्षमा सुधार गर्नुपर्ने सुभाव दिएको पाइयो भने सुस्त श्रवण स्रोतकक्षा अन्तरगतका बालबालिकाहरूका अभिभावकले सो भौतिक व्यवस्थापनका बारेमा केही पनि आलोचना गरेको देखियो ।

यसरी उक्त तथ्याङ्कको आधारमा विश्लेषण गर्दा स्रोतकक्षामा अध्ययनरत बालबालिकाहरूका केही अभिभावक एवम् संरक्षकले थोर बहुत रूपमा आर्थिक भौतिक सहयोग सहयोगी सिद्धान्तका आधारमा गर्ने गरेको पाइयो । केही अभिभावकले स्रोतकक्षामा विद्यार्थी भर्ना गराउनका लागि अन्य अभिभावकहरूलाई उत्प्रेरित गर्ने गरेको, उक्त कक्षामा विद्यार्थी भर्ना गरिसकेपछि केही अभिभावकहरूले हप्तामा एकपटक स्रोतकक्षा सञ्चालित विद्यालयमा गई आफ्ना बालबालिकाहरूको शैक्षिक, व्यवहारिक र स्वास्थ्य स्थितिबारे जानकारी लिने गरेको पाइयो भने केही अभिभावकले त्यति चासो नलिएको र वर्षमा एकदुई पटक मात्र विद्यालयमा गई आफ्ना बालबालिकाहरूको रुचि, इच्छा, चाहनालाई बुझी शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप गर्न शिक्षकलाई सल्लाह, सुझाव दिने गरेको पाइनुले केही अभिभावकहरूले आफ्नातर्फबाट महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ तर केही अभिभावक भने स्रोतकक्षामा बालबालिका भर्ना गरिसकेपछि खासै चासो नलिई आफ्नो दायित्वबाट अलि पन्छिए जस्तो देखिनु नकारात्मक पक्ष मानिन्छ । यसैगरी दृष्टिविहीन स्रोतकक्षामा अध्ययन गर्ने बालबालिकाहरूका लागि भौतिक सुविधा अपाङ्गतामैत्री गराउन विद्यालयलाई आवश्यक सरसल्लाह दिनुले पनि उनीहरूले आफ्नोतर्फबाट उक्त कक्षाको व्यवस्थापनका लागि निगरानी राखेको पाइन्छ । यी वस्तुस्थितिबारे चासो राख्नु आवश्यक परेका अवस्थामा केही सहयोग गर्नुले अभिभावकले आफ्नो उत्तरदायित्व सामान्य रूपमा बहन गरेको पाइयो ।

अभिभावकहरूले आफ्ना बालबालिकाहरूले अध्ययन गर्ने स्रोत विद्यालयमा आवश्यकता अनुसार निरन्तर रूपमा निगरानी राख्दै आवश्यक सल्लाह र सुझाव दिन जरुरी देखिन्छ । साथै उनीहरूले आफ्नो बालबच्चाहरूको बारेमा आवश्यक जानकारी लिनु उचित देखिन्छ ।

४.२.७ लेखाजोखा केन्द्र संयोजक

अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको पहिचान गर्ने, उनीहरूलाई परामर्श दिने, सिफारिस गर्ने, विद्यालयमा भर्ना गराई पठनपाठनमा सहयोग गर्ने र जिल्ला तथा स्थानीय तहमा उनीहरूको समस्यामा आधारित योजना तयारी र कार्यान्वयनमा सहयोग गर्ने जस्ता प्राविधिक काम गर्नका लागि ६२ जिल्लामा लेखाजोखा केन्द्र स्थापना एवम् सञ्चालन गरिएको छ। यी कार्य समन्वयात्मक र प्रभावकारी तरिकाले अगाडि बढाउनका लागि जिल्लामा एक एक वटा लेखाजोखा केन्द्र व्यवस्थापन समिति रहने व्यवस्था पनि गरिएको छ। यस समितिको निर्देशनमा रहेर कार्य गर्न एकजना लेखाजोखा केन्द्र संयोजकको व्यवस्था गरिएको हुन्छ।

लेखाजोखा केन्द्र संयोजकले जिल्लामा अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूका लागि सञ्चालन भएका स्रोतकक्षाका विद्यार्थीहरू र शिक्षक विवरण तयार गरी जिल्ला शिक्षा कार्यालयमा पेश गर्ने गर्दछ। यसै सन्दर्भमा लेखाजोखा केन्द्र संयोजकले स्रोतकक्षामा विद्यार्थी भर्ना गराउन प्रत्येक गा.वि.स. कार्यालयमा समन्वय गरी अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको विवरण लिने र उनीहरूको अपाङ्गताको आधारमा स्रोतकक्षामा भर्ना हुनका लागि गाउँपालिका र नगरपालिकालाई स्थानीय तहमा जानकारी गराउनका लागि निर्देशन दिने गरिएको र स्रोतकक्षा सञ्चालित विषयलाई विद्यार्थी भर्ना गराउनका लागि प्रोत्साहन गर्ने गरिएको पाइयो। त्यसैगरी स्रोतकक्षाको व्यवस्थापकीय प्रक्रियाका लागि आवश्यक योजना बनाउने र कार्यान्वयन गर्ने कुरामा साधन र स्रोतको आधारमा सहयोग गर्ने गरिएको पाइयो। लेखाजोखा केन्द्र संयोजकले शैक्षिक गुणस्तर वृद्धि गर्न स्रोतकक्षामा अध्यापन गराउने शिक्षकलाई सामान्य रूपमा परामर्श सेवा उपलब्ध गराउने, केन्द्रबाट प्राप्त सूचना सम्प्रेषण गर्ने र अतिरिक्त क्रियाकलाप सञ्चालमा सामान्य रूपमा सहयोग गर्ने गरेको पाइयो।

लेखाजोखा केन्द्र संयोजकले स्रोतकक्षालाई व्यवस्थापन गर्नका निम्ति स्रोतकक्षा सञ्चालित विद्यालयहरूमा आवश्यकता अनुसार निरन्तर अनुगमन गर्न आवश्यक देखिन्छ। साथै स्रोतकक्षाहरूलाई अपाङ्गता मैत्री बनाई शैक्षिक गुणस्तर कायम र वृद्धि गर्न राज्यबाट पनि विशेष पहल गर्नुपर्ने देखिन्छ।

४.३ स्रोतकक्षा व्यवस्थापनले विद्यार्थीको सिकाइमा पारेको असर

अपाङ्गता भएका बालबालिकाका लागि आवश्यक ज्ञान, सीप र धारणाको विकास गराउन स्थापना गरिएको स्रोतकक्षाबाट बालबालिकाले ज्ञान र सीप प्राप्त गरे, उनीहरूको व्यवहारमा कर्तिको परिवर्तन भयो भन्ने कुरालाई अन्तर्वार्ता प्रश्नावली र अवलोकन गरी प्राप्त नतिजालाई बुँदागत रूपमा लिई विश्लेषण गरिएको छ ।

४.३.१ आधारभूत ज्ञान र सीपको प्राप्ति

स्रोतकक्षाको व्यवस्थाबाट विद्यार्थीले आवश्यक ज्ञान र सीप प्राप्त गर्दछन् भन्ने कुरामा दुईमत छैन । यसै सन्दर्भमा स्रोतकक्षाको व्यवस्थाबाट दृष्टिविहीन र सुस्तमनस्थिति विद्यार्थीहरूलाई स्रोत शिक्षकबाट दृष्टिविहीनमध्ये धेरैजसोले स्रोतकक्षामा भर्ना भएको लगभग ५/६ महिनामा ब्रेललिपि जस अन्तर्गत अङ्ग्रेजी अल्फावेट, नेपाली स्वरवर्ण, व्यञ्जनवर्ण १ देखि १०० सम्मको अड्क सिक्न सकेको पाइयो । त्यसपछि उनीहरूले क्रमशः भाषागत साथै सामान्य गणितीय आधारभूत सीप प्राप्त गर्न सक्ने भन्ने जवाफ पाइयो । त्यसैगरी सुस्त श्रवण स्रोतकक्षाका स्रोत शिक्षकलाई स्रोतकक्षाको व्यवस्थाबाट सामान्यतः साङ्केतिक भाषाको अध्ययनका लागि ६/७ महिना समय लाग्ने गरेको पाइयो । साङ्केतिक भाषामा नै नेपाली स्वरवर्ण, व्यञ्जनवर्ण, अङ्ग्रेजी अल्फावेट र अड्क १-१० सम्म सिक्न सकेको पाइयो । यसरी स्रोतकक्षाको व्यवस्थापनबाट समाजमा हेपिएका, पेलिएका, थिचिएका, अवसरबाट बञ्चित अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूले आधारभूत ज्ञान, सीप र धारणाको विकास गर्न सक्ने हुँदा उनीहरू पनि आत्मनिर्भर हुन सक्दछन् भन्ने कुरालाई नकार्न सकिँदैन ।

४.३.२ व्यवहार परिवर्तन

स्रोतकक्षाको व्यवस्थाबाट नै दृष्टिविहीन, सुस्तमनस्थिति र सुस्त श्रवण सम्बन्धी अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूले आधारभूत ज्ञान र सीप ब्रेललिपि र साङ्केतिक भाषाबाट प्राप्त गरेको पाइन्छ । यसै सन्दर्भमा उनीहरूको व्यवहारमा भाषिक ज्ञानको माध्यमबाट बालबालिकाले व्यक्तिगत सरसफाइ, बोलीचाली, मानिसहरूसँग गर्ने सामाजिक व्यवहारमा परिवर्तन साथै अड्कको ज्ञानबाट छोटोछोटो समस्या समाधान गर्न सक्ने भएको भन्ने जवाफ पाइयो र जुन अपाङ्गता भएका बालबालिका सामान्य कक्षामा संलग्न भएका

छन् । तिनीहरूले अझ धेरै ज्ञान र सीप प्राप्त गरी साङ्ग बालबालिकासँग प्रतिस्पर्धा गर्ने गरेको भन्ने पाइयो ।

उपरोक्त तथ्याङ्कको आधारमा विश्लेषण गर्दा स्रोतकक्षाको उचित व्यवस्थापनबाट बालबालिकाले व्यक्तिगत सरसफाइ, भाषिक ज्ञान, साङ्ख्यिक ज्ञान प्राप्त गर्नुका साथै सामाजिक व्यवहार आदिमा विकास भएको कुरालाई सकारात्मक पक्षको रूपमा लिइएको छ । त्यसैगरी स्रोतकक्षाबाट आधारभूत ज्ञान र सीप प्राप्त गरी जुन बालबालिकाहरू साधारण कक्षामा प्रवेश गर्दछन् जहाँबाट बालबालिकाहरूसँग प्रतिस्पर्धा गरेको पाइनुले यसको व्यवस्थाबाट अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूका लागि धेरै सहयोग पुगेको पाइन्छ ।

४.३.३ सामूहिक सिकाइको विकास

स्रोतकक्षाको व्यवस्था गरिएबाट बालबालिकाहरूमा सामाजिकीकरणको विकास भएको पाइन्छ । यसै सन्दर्भमा स्रोतकक्षाको व्यवस्था गरिएबाट बालबालिकामा समूहमा मिलेर बस्ने, मानवीय सम्बन्धको विकास गर्ने, समूहमा सिक्ने, साभेदारीको विकासमा उनीहरू समूहमा मिलेर बस्ने, सिक्ने, समस्या आदान प्रदान गर्ने, एकले अर्कोलाई हिँडुल गर्दा गर्नुपर्ने सहयोग गर्ने गरेको पाइयो । त्यसैगरी अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरू सामूहिक सिकाइमा अन्य साङ्ग बालबालिकाहरूसँग सामान्य विद्यार्थी साथीसंगी बनाउने, नयाँ कुरा सिक्न उत्सुक हुन्छन् । त्यसैगरी उनीहरू साङ्गसाथीहरूसँग कुनै विषयवस्तुसँग सम्बन्धित रहेर तर्क गर्ने, छलफल गर्ने विचार आदानप्रदान गर्ने, धैर्य गरेर सुन्ने र जुन सुस्त श्रवण सम्बन्धी अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरू छन् उनीहरू लिखित रूपमा आफ्ना विचार, भावना अभिव्यक्त गर्दछन् र जो आफ्ना सहपाठीहरू त्यहीँ अपाङ्गता भएका छन् उनीहरू साङ्केतिक भाषामा नै आफ्ना विचार भावना अभिव्यक्त गर्ने गर्दछन् ।

यसरी उक्त तथ्याङ्कको आधारमा विश्लेषण गर्दा स्रोतकक्षाको व्यवस्थाबाट अपाङ्गता भएका बालबालिकाले भाषिक आधारभूत ज्ञान र सीप प्राप्त गरेको र त्यसपछि वा साधारण कक्षाको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा पनि सक्रिय भएको पाइयो । उनीहरूमा सामूहिक भावनाको विकास भई समूहमा मिलेर बस्ने, मानवीय सम्बन्ध स्थापना गर्ने, समूहमा मिली ओहोरदोहोर गर्ने, खेल्ने, विचारको आदानप्रदान गर्ने पाइयो

दृष्टिविहीन र सुस्तमनस्थितिको तुलनामा सुस्त श्रवण सम्बन्धी अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरू श्रवण शक्तिको अभावले विचार आदान प्रदान हुन कठिनाई भई अन्य बालबालिकाहरूसँग सामुहिक सिकाइ र सामाजिकीकरण गर्न कठिन भएको पाइयो । त्यसका लागि सहज वातावरण बनाउन सुस्त श्रवण र अन्य बालबालिकाबीच साङ्केतिक भाषाको अभ्यास गराई आपसमा मेलमिलापको वातावरण सिर्जना गर्न आवश्यक देखिन्छ ।

४.३.४ प्रतिष्पर्धात्मक भावनाको विकास

स्रोतकक्षाको व्यवस्थापनबाट बालबालिकाले आधारभूत ज्ञान र सीप प्राप्त गर्ने गर्दछन् । जसबाट उनीहरूले आफूले प्राप्त गरेको ज्ञान, सीपलाई विभिन्न अवस्थामा विभिन्न तरिकाले अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरू र साङ्ग बालबालिकाहरूका बीचमा प्रयोग गर्ने गर्दछन् । यसै सन्दर्भमा तीनै प्रकारका स्रोतकक्षाका स्रोत शिक्षकसँग अपाङ्ग भएका बालबालिकाहरूका बीचमा र अन्य साङ्गबालबालिकासँग कत्तिको प्रतिष्पर्धा हुने गर्दछ भन्ने सवालमा दृष्टिविहीनको बीचमा र दृष्टिविहीन र साङ्ग बालबालिकाका बीचमा विभिन्न अतिरिक्त क्रियाकलाप र अन्य शैक्षिक क्रियाकलापमा स्वस्थ प्रतिष्पर्धा हुने गरेको जवाफ पाइयो तर, सुस्त श्रवणको सवालमा उनीहरूको बीचमा प्रतिष्पर्धा हुने तर साङ्ग र उनीहरूको बीचमा भाषिक कठिनाईको कारण अतिरिक्त क्रियाकलाप र अन्य शैक्षिक क्रियाकलापमा स्वतस्फूर्त रूपमा प्रतिष्पर्धा गर्न गाह्रो हुने गरेको जवाफ पाइयो ।

माथि उल्लेखित तथ्याङ्कको आधारमा विश्लेषण गर्दा स्रोतकक्षाको व्यवस्थापनबाट अपाङ्गता भएका बालबालिकाले आधारभूत ज्ञान र सीप प्राप्त गर्ने र उक्त ज्ञान सीपका आधारमा अपाङ्गता भएका र साङ्ग बालबालिकाहरूका बीचमा शैक्षिक प्रतिष्पर्धा हुने गरेको र सो प्रतिष्पर्धा दृष्टिविहीनहरूकै बीचमा र उनीहरूको साङ्ग साथीहरूसँग व्यापक रूपमा हुने गरेको पाइनुले स्रोतकक्षा एक महत्त्वपूर्ण कुक्षा हुन गएको छ । यसैगरी सुस्त श्रवणको बीचमा पनि सो प्रतिष्पर्धा व्यापक भएको तर उनीहरू साङ्ग बालबालिकाहरूसँग भाषिक कठिनाईको कारण प्रभावकारी तरिकाले प्रतिष्पर्धा गर्न नसकेको पाइनुले उनीहरूको प्रतिष्पर्धात्मक क्षमता कम भएको पाइन्छ ।

४.३.५ कक्षोन्नति

स्रोतकक्षामा अध्ययनरत बालबालिकाहरूको सिकाइ क्षमता फरकफरक हुन्छ । सिकाइमा वंशानुगत गुण, सिकाइप्रतिको लगाव, वातावरणले प्रभाव पार्ने गर्दछ । कक्षा

उन्नति बालबालिकाहरूले प्राप्त गरेको ज्ञान, सीपका आधारमा गरिने कुरामा निर्विवाद छैन । यसै सन्दर्भमा बालबालिकाहरूको कक्षोन्नति बालबालिकाहरूले आधारभूत ज्ञान, सीप प्राप्त गरेका छन् तिनीहरूलाई स्रोतकक्षाको अध्ययनपश्चात् अन्य साधारण कक्षामा उन्नति गराउने गरिएको पाइयो । परीक्षा प्रणालीको अवस्थाको सम्बन्धमा दृष्टिविहीन र सुस्तमनस्थिति स्रोतकक्षाका शिक्षकसँग जिज्ञासा राख्दा परीक्षा प्रथम, द्वितीय र तृतीय त्रैमासिक गरेर वर्षमा ३ पटक लिने गरिएको पाइयो । जसमा अङ्ग्रेजी, नेपाली र गणितको लिखित र मौखिक रूपमा परीक्षा लिने र सामाजिक व्यवहारसम्बन्धी अवलोकन गरी मूल्याङ्कन गर्ने गरिएको पाइयो । त्यसैगरी सुस्त श्रवणको सवालमा निरन्तर मूल्याङ्कन प्रणालीमार्फत् बालबालिकाहरूको कक्षोन्नति गर्ने गरेको पाइयो । जसमा नेपाली, अङ्ग्रेजी र गणितको लिखित तथा मौखिक दुवै तरिकाबाट निरन्तर रूपमा मूल्याङ्कन गर्ने गरिएको पाइयो र, जुन बालबालिकाहरूमा उमेरको हद बढी छ उनीहरूले आधारभूत भाषिक र साङ्ख्यिक ज्ञान प्राप्त गरेको छ भने उमेर अनुसार मिल्ने तहमा कक्षोन्नति गर्ने गरेको पाइयो ।

उक्त तथ्याङ्कको आधारमा विश्लेषण गर्दा बालबालिकाहरूको कक्षोन्नति उनीहरूले प्राप्त गरेको आधारभूत ज्ञान, सीपको आधारमा र सामाजिक व्यवहारको आधारमा गरिने भन्ने कुरा दृष्टिविहीन र सुस्तमनस्थिति स्रोतकक्षाका शिक्षकबाट पाइनुले कक्षोन्नति गराउने नीति प्रभावकारी जस्तो नै देखिन्छ भने सुस्त श्रवण स्रोतकक्षामा भने निरन्तर मूल्याङ्कन प्रणाली अपनाएको पाइनुले परीक्षा प्रणाली दृष्टिविहीनको भन्दा औचित्यपूर्ण हो जस्तो देखिन्छ । यसरी कक्षोन्नति गर्दा दुवै स्रोतकक्षाका विद्यार्थीहरूको उमेर, सिकाइ स्तर अनुसार गर्ने गरेको पाइनुले परीक्षा प्रणाली एवं कक्षोन्नति नीति प्रभावकारी नै देखिन्छ ।

४.३.६ साधारण कक्षामा समायोजन

स्रोतकक्षामा अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरू अध्ययन गर्ने गर्दछन् । जुन कक्षामा बालबालिकाहरूले साधारण कक्षामा गएर अध्ययन गर्नेका लागि आवश्यक सिकाइ पूर्वाधार तयार गर्ने गर्दछन् । आवश्यक पूर्वाधारमा दृष्टिविहीनहरूले ब्रेललिपि जस अन्तरगत नेपाली स्वरवर्ण, व्यञ्जनवर्ण, अंकको ज्ञान प्राप्त गर्ने गर्दछन् । त्यसै गरी सुस्त श्रवणले पनि साधारण कक्षामा गएर अध्ययन गर्नका लागि साङ्केतिक भाषाको ज्ञान प्राप्त गर्दछन् र जसबाट स्वरवर्ण, व्यञ्जनवर्ण, साङ्ख्यिक ज्ञान प्राप्त गर्दछन् । यसरी दुवै किसिमका

अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूले आधारभूत ज्ञान, सीप प्राप्त गर्दछन् र साधारण कक्षामा संलग्न हुन्छन् । यसै सन्दर्भमा सुस्त श्रवण सहितको साधारण कक्षामा अध्यापन गराउने शिक्षकलाई उक्त अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूलाई साधारण कक्षामा समायोजन हुन गाह्रो भएको, उनीहरूले प्रयोग गर्ने साङ्केतिक भाषा अन्य साधारण बालबालिकाहरूले र सबै शिक्षकहरूले बुझ्न गाह्रो भएकाले उक्त कक्षामा समायोजन हुनु गाह्रो भएको पाइयो । त्यसै गरी दृष्टिविहीनहरू साधारण कक्षामा समायोजन गर्दा उनीहरू केवल हेराइ सम्बन्धी र साधारण लेखाइ सम्बन्धी कठिनाइ भएकाले अन्य सबै कुरामा साङ्गहरूका हरेक क्रियाकलापमा सहभागी हुने, प्रतिस्पर्धा गर्ने, मौखिक एवं ब्रेललिपिमा विचार अभिव्यक्त गर्ने गर्दछन् तर सबै साधारण कक्षाका शिक्षकले ब्रेललिपिको बारेमा ज्ञान हासिल नगरेको हुँदा उनीहरूद्वारा लिखित ब्रेललिपि विशेष शिक्षा सम्बन्धी तालिम लिएका शिक्षकले मात्र बुझ्ने गरेको पाइयो ।

यसरी उक्त तथ्याङ्कको आधारमा विश्लेषण गर्दा सुस्तश्रवण बालबालिकाहरू साधारण कक्षामा समायोजन हुन कठिनाइ भएको सबै शिक्षकहरूले साङ्केतिक भाषाको ज्ञान प्राप्त नगरेको हुँदा विषयवस्तुको बारेमा पूर्ण रूपमा बालबालिकाहरू प्रष्ट हुन नसकेको, साधारण कक्षाका साधारण बालबालिकाहरूले उक्त साङ्केतिक भाषा बुझ्न कठिनाइ भएकाले आपसी विचार आदान-प्रदान प्रभावकारी तरिकाले हुने गरेको पाइएन । जसको फलस्वरूप सुस्त श्रवण सम्बन्धी अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूका लागि साधारण कक्षामा समायोजन हुने कुरा एक चुनौतीका रूपमा देखिएको पाइयो । त्यसैगरी दृष्टिविहीन बालबालिकाहरूले स्रोतकक्षाबाट आधारभूत ज्ञान, सीप प्राप्त गरिसकेपछि साधारण कक्षामा समायोजन हुन गाह्रो नभएको पाइयो । उनीहरू साधारण बालबालिकाहरूसँग विचार आदान प्रदान गर्ने, प्रतिस्पर्धा गर्ने, सहभागी हुने गरेको पाइयो । सुस्तमनस्थितिकाहरू साङ्ग विद्यार्थी सरह छिटो बुझ्न नसक्ने भएकाले उनीहरूलाई साधारण कक्षामा समायोजन हुन मुस्किल रहेको अवस्था पाइयो । त्यस्तै दृष्टिविहीनहरूको समस्या भनेकै आवत जावत हो र त्यस्तो अवस्थामा उनीहरूले अन्य साधारण विद्यार्थीहरूसँग सुसम्बन्ध कायम राखी कार्य गरेको हुनाले सो समस्या न्यून रूपमा भएको पाइयो ।

यसरी सुस्त श्रवण र दृष्टिविहीनहरू अध्ययन गर्ने साधारण कक्षाका शिक्षकहरूका लागि अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरू अनुसारको विशेष शिक्षा तालिम सम्बन्धित निकायबाट

सञ्चालन गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ। साथै उनीहरूको रुचि, क्षमता र आवश्यकता अनुसारका शिक्षण विधिको प्रयोग गरी कक्षा समायोजन गर्न आवश्यक देखिन्छ।

४.४ स्रोतकक्षा व्यवस्थापनमा देखिएका समस्याहरू

स्रोतकक्षाको व्यवस्थापन प्रक्रियामा देखिएका समस्याहरूमा योजना, सङ्गठन, निर्देशन र नियन्त्रणमा देखिएका समस्यालाई निम्नानुसार विश्लेषण गरिएको छ।

४.४.१ योजना निर्माण र व्यवस्थापन

स्रोतकक्षाको व्यवस्थापकीय प्रक्रियामध्ये योजना निर्माण एक प्रमुख कार्य हो। यो निर्माण कार्यमा देखिएका समस्यालाई अन्तर्वार्ता प्रश्नावली मार्फत् जानकारी लिने प्रयास गरिएको छ। तीनै प्रकारका स्रोतकक्षा सञ्चालित विद्यालयका व्यवस्थापन समिति अध्यक्ष, स्रोत शिक्षक, लेखाजोखा केन्द्र संयोजक, विद्यालय प्र.अ.सँग जिज्ञासा राख्दा सामान्य रूपमा लक्ष्य निर्धारण गरिएको र लक्ष्य पूरा गर्ने कार्यक्रम पनि सामान्य रूपमा तयार गर्ने गरिएको पाइयो। त्यसैगरी योजनामा उल्लेख गरिएका कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्न समयवधिको निर्धारण तीनै प्रकारका स्रोतकक्षामा सञ्चालित सरोकारवाला निकायद्वारा समयवधि निर्धारण वार्षिक रूपमा गर्ने गरिएको तर सो समय अनुसार कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्न नसकिएको पाइयो। यसैगरी तीनै प्रकारका स्रोतकक्षा सञ्चालित विद्यालयका प्र.अ., विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्षसँग पूँजीको वितरण सम्बन्धमा जिज्ञासा राख्दा सुस्त श्रवण स्रोतकक्षा सञ्चालनका लागि पर्याप्त पूँजीको वितरण सम्बन्धित निकायले नगरेको हुँदा योजना अनुसार कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्न अलि कठिनाई हुने गरिएकाले पूँजीको समस्या उच्च हुन गएको पाइयो भने दृष्टिविहीन र सुस्त मनस्थिति स्रोतकक्षामा पूँजीको समस्या उच्च रूपमा नभई समस्या मध्यम रूपमा भएको पाइयो।

उक्त तथ्याङ्कको आधारमा विश्लेषण गर्दा स्रोतकक्षाको व्यवस्थापकीय प्रक्रिया अन्तर्गतको योजनामा स्पष्ट लक्ष्य निर्धारण नगरिएको, लक्ष्य पूरा गर्ने कार्यक्रम पनि त्यति प्रभावकारी तरिकाले नगरिएको, कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्न समयवधि निर्धारण गरिए तापनि सो अनुसारको कार्य गर्न नसकिएको र सम्बन्धित निकायबाट वितरण गरिएको पूँजी सुस्त श्रवण स्रोतकक्षामा दृष्टिविहीन स्रोतकक्षाको भन्दा कम भएको पाइयो।

यसरी स्रोतकक्षाको व्यवस्थापकीय प्रक्रिया अन्तर्गतको योजनाको स्पष्ट लक्ष्य निर्धारण, लक्ष्य पूरा गर्ने प्रभावकारी कार्यक्रम, योजना कार्यान्वयन गर्न समयावधि निर्धारण प्रभावकारी हुनु पर्ने र योजनाका कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्न सम्बन्धित निकायबाट यथेष्ट रूपमा पूँजीको वितरण हुनु पर्ने देखिन्छ।

क. प्रभावकारी निर्देशन

स्रोतकक्षाको व्यवस्थापकीय कार्यमध्ये निर्देशन दिन कार्य एक महत्वपूर्ण पाटो हुन आउँछ। स्रोतकक्षाका क्रियाकलापलाई अर्थपूर्ण, गतिशिल र उत्पादनमुखी बनाउन प्र.अ, व्यवस्थापन समितिले आफ्नो मातहतमा रहेका शिक्षक कर्मचारीलाई आवश्यक निर्देशन दिनुपर्ने हुन्छ। यसै सन्दर्भमा स्रोतकक्षा सञ्चालित विद्यालयका प्र.अ, व्य.स.अ.सँग जिज्ञासा राख्दा निर्देशन दिने कार्य व्यवस्थापनको एक प्रमुख कार्य हो उचित निर्देशनबाट कुनै पनि सङ्गठनको कार्य सफल हुन्छ र स्रोतकक्षाको शैक्षिक गुणस्तर अभिवृद्धिका लागि त शिक्षकहरूलाई सहयोगी निर्देशन हुनुपर्दछ र सो कार्य बारम्बार भैरहनुपर्दछ भन्ने जवाफ पाइयो।

उक्त तथ्याङ्कको आधारमा विश्लेषण गर्दा स्रोतकक्षाको शैक्षिक स्तर वृद्धिका लागि निर्देशन एक महत्वपूर्ण पाटो हो र जसको माध्यमबाट सरोकारवाला व्यक्ति, समुदायलाई अभि जिम्मेवारी बहन गर्न सक्षम बनाउँदछ र जसलाई निरन्तर रूपमा सहयोगी सिद्धान्तको आधारमा सहयोगीपूर्ण तरिकाले प्रदान गर्नुपर्ने देखिन्छ।

ख. प्रभावकारी नियन्त्रण

स्रोतकक्षा व्यवस्थापनका लागि व्यवस्थापकद्वारा आफ्ना मातहतका कर्मचारीका कार्यहरूको प्रभावकारिताको अध्ययन गरी राम्रो कार्यहरूको प्रशंसा र नराम्रा कार्यहरूका लागि सुधारात्मक उपायको अवलम्बन गर्नुपर्ने हुन्छ। यसै सन्दर्भमा स्रोतकक्षाहरूको व्यवस्थापनको नियन्त्रण प्रक्रियाको बारेमा प्र.अ., व्य.स.अ.सँग जिज्ञासा राख्दा स्रोतकक्षाको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापलाई प्रभावकारी बनाउन नियन्त्रण अपरिहार्य हुन्छ स्रोतकक्षामा अध्यापन गराउने शिक्षक र कर्मचारीलाई राम्रो काम गरेबापत उत्प्रेरणा प्रदान गर्ने गर्नुपर्दछ र उनीहरूको कार्यमा देखिएको कमजोरीको बारेमा सुधारात्मक उपायहरू प्रदान गर्नुपर्दछ भन्ने प्रतिक्रिया पाइयो।

उक्त तथ्याङ्कको आधारमा विश्लेषण गर्दा स्रोतकक्षाको शैक्षिक क्रियाकलापलाई उत्पादनमुखि बनाउन व्यवस्थापकले शिक्षकहरूको राम्रो कामलाई प्रशंसा र उनीहरूको कार्यमा देखिएको कमी कमजोरीका सवालमा रचनात्मक सुधारका उपाय बताउनुलाई सकारात्मक पक्षको रूपमा लिन सकिन्छ, र सो कार्य व्यवस्थापनले आफ्नो जिम्मेवारी हो भन्ने कुरा मनन गरी नियमित रूपमा गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

४.४.२ सङ्गठन प्रक्रिया

स्रोतकक्षाको व्यवस्थापकीय प्रक्रियाअन्तर्गत सङ्गठन प्रक्रियामा देखिएका समस्याहरूलाई अवलोकन र अन्तर्वार्ता प्रश्नावली मार्फत् शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप, भौतिक व्यवस्थापन, आर्थिक व्यवस्थापनमा देखिएका समस्याहरूलाई विभिन्न उपशीर्षक अन्तर्गत तालिकीकरण गरी विश्लेषण गरिएको छ ।

क. भौतिक व्यवस्थापनका समस्या

स्रोतकक्षाको भौतिक पक्षको अध्ययनका लागि स्रोतकक्षा सञ्चालन भएका विद्यालयमा आवास, फर्निचर, पिउने पानी, खेलमैदान, स्रोतकक्षामा आवत जावत गर्न भौतिक पक्ष सम्बन्धी जानकारी अवलोकन फारम मार्फत लिने प्रयास गरियो जुन अनुसूची २ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

अनुसूची २ मा उल्लेखित तथ्याङ्कको आधारमा विश्लेषण गर्दा कुनै समस्या उच्च कुनै मध्यम र कुनै निम्न रहेको पाइयो । तथ्याङ्क अनुसार सुस्त श्रवण स्रोतकक्षामा आवासीय सुविधा, पिउने पानी, शौचालय, खेलमैदान, कक्षाकोठा आदिमा समस्या देखिएन वा ती भौतिक पक्षहरू अपाङ्गतामैत्री भएको पाइयो तर, पुस्तकालय र प्रयोगशालाको सुविधा भने अपर्याप्त भएको पाइयो । त्यसैगरी दृष्टिविहीन र सुस्त मनस्थितिको स्रोतकक्षाका आवासीय लगायत शौचालय, खानेपानी, खेलमैदान, आवत-जावतका लागि अपाङ्गतामैत्री भौतिक पूर्वाधार सम्बन्धी समस्या कक्षाकोठाको सहयोगी सिद्धान्त अनुसार कतै उच्च, कतै मध्यम र कतै निम्न रहेको पाइयो भने पुस्तकालय र प्रयोगशालाका सन्दर्भमा तीनवटै स्रोतकक्षामा ज्यादै उच्च, मध्यम र निम्न अवस्थामा रहेको पाइयो ।

ख. शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप

प्रभावकारी शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापबाट विद्यार्थीहरूको ज्ञान, सीप र धारणाको विकास गराउन सकिन्छ। यसै सन्दर्भमा स्रोतकक्षामा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप अन्तर्गत कस्ता क्रियाकलाप गराउँदै आइएको छ र समस्या कस्तो छन् भनी अवलोकन गर्दा निम्न जानकारी पाइयो जसलाई अनुसूची ३ मा प्रस्तुत गरिएको छ।

अनुसूची ३ मा उल्लेखित तालिकाको आधारमा विश्लेषण गर्दा यो स्पष्ट हुन्छ कि दुवै स्रोतकक्षाको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा खासै समस्याहरू देखा परेका छैनन्। जस्तो कि स्थानीय सामग्रीको प्रयोगमा, विद्यार्थी शिक्षक अन्तरक्रियामा उच्च र मध्यम खालको पाइयो।

यसरी स्रोतकक्षाको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा देखिएका समस्याहरूमा स्थानीय सामग्रीको प्रयोगमा कतै उच्च र कतै मध्यममा अपनाइएको, स्रोत शिक्षकहरूमा तालिम अभावका कारण शैक्षिक सामग्रीको प्रयोगमा समस्या हुनुका साथै विद्यार्थीहरूको बुझाइमा पनि समस्या रहेको पाइयो। जसका लागि स्रोत शिक्षकहरूलाई उचित तालिमको व्यवस्था हुनुपर्ने तथा मूल्याङ्कन प्रणालीको सन्दर्भमा सुधार गर्नुपर्ने र कक्षाकोठाको सहयोगी सिद्धान्त अनुसार कार्य हुनुपर्ने देखिन्छ।

ग. आर्थिक व्यवस्थापन

एकीकृत विद्यालयमा सञ्चालित स्रोतकक्षामा आर्थिक व्यवस्थापन सम्बन्धी समस्याहरू देखा परेका छन्। जस अन्तर्गत सुस्त श्रवण, सुस्तमनस्थिति र दृष्टिविहीन स्रोतकक्षाका शिक्षकहरूसँग र विद्यालय प्र.अ.हरूसँग लिइएको अन्तरवार्ता प्रश्नावलीमार्फत् प्राप्त सूचनाहरूको आधारमा तीनै प्रकारका स्रोतकक्षाहरूमा विभिन्न समस्याहरू विद्यमान रहेको पाइयो र तिनीहरूबाट प्राप्त सूचनाको विवरणलाई निम्न तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका नं. ८ : आर्थिक व्यवस्थापनको अवस्था

क्र.सं.	शीर्षक	सुस्त श्रवण तथा सुस्त श्रवण स्रोतकक्षा	दृष्टिविहीन स्रोतकक्षा	सुस्तमनस्थिति
		विनियोजित रकम प्रतिविद्यार्थी १ वर्षको	विनियोजित रकम प्रतिविद्यार्थी १ वर्षको	विनियोजित रकम प्रतिविद्यार्थी १ वर्षको
१.	आवासीय सुविधा	४०,०००।-	४०,०००।-	४०,०००।-
२.	शैक्षिक सामग्री खरिद खर्च	१०,०००।-	१०,०००।-	१०,०००।-
३.	शिक्षकको तलब भत्ता	नेपाल सरकारले तोके बमोजिम	नेपाल सरकारले तोके बमोजिम	नेपाल सरकारले तोके बमोजिम
४.	कर्मचारीको तलब भत्ता	×	नेपाल सरकारले तोके बमोजिम	नेपाल सरकारले तोके बमोजिम

स्रोत: जि.शि.का. भापा, लेखाजोखा तथा परामर्श केन्द्र, २०७३

तालिका अनुसार विश्लेषण गर्दा सुस्त श्रवण स्रोतकक्षाका लागि ज्यादै न्यून रूपमा आवासीय सुविधाका लागि रकम शिक्षा विभाग, समाहित शिक्षाबाट छुट्याइएको आवास प्रतिवर्ष वार्षिक प्रतिविद्यार्थी ४० हजारका दरले छुट्याइएको पाइयो भने शैक्षिक सामग्री खरिद खर्च प्रत्येक स्रोतकक्षाबाट रु. १० हजारका दरले छुट्याइएको पाइयो । त्यसैगरी स्रोतकक्षामा अध्यापन गराउने शिक्षक तथा कर्मचारीहरूको तलबभत्ता नेपाल सरकारले तोके बमोजिम रहेको पाइयो ।

छनोटमा परेका स्रोतकक्षा विद्यालयहरूलाई अध्ययन गर्दा स्रोत कक्षाकोठा र विद्यार्थी संख्याका आधारमा रकम निकास हुने गरेको पाइयो । उक्त निकास गरिएको रकम कतिपय स्रोतकक्षामा व्यवस्थापन गर्न कमी भएको पाइयो । जसका लागि सम्बन्धित सरोकारवाला र सरकारको ध्यान जानु जरुरी देखिन्छ ।

४.४.३ स्रोत शिक्षक

स्रोत शिक्षक नै त्यस्तो शिक्षक हो जसले स्रोतकक्षामा अध्ययन गर्ने बालबालिकाहरूको व्यक्तिगत, सामाजिक, शैक्षिक विकासका लागि आधार तयार गर्ने व्यक्तित्व हुन्। स्रोतकक्षाको व्यवस्थापनमा आफ्नो क्षमता अनुसार बालबालिकाहरूलाई एउटा राम्रो वातावरण सृजना गरी शिक्षण कार्य गरिँदै आएको पाइयो। शिक्षणमा आएका नयाँ प्रविधिको प्रयोग नभएको अवस्था पाइयो। सुस्त श्रवण स्रोतकक्षाका स्रोत शिक्षकले सो सम्बन्धित निकायले कार्यक्रम वा तालिम सञ्चालन नगरेको पाइयो। दृष्टिविहीन स्रोतकक्षाका स्रोत शिक्षकले पनि विशेष शिक्षा सम्बन्धी तालिम नियमित रूपमा उपलब्ध नगराएकाले नयाँ शिक्षण प्रविधिहरूको बारेमा जानकारी नभएको भन्ने पाइयो। स्रोतकक्षाको शिक्षणमा शिक्षण विधिको प्रयोग सम्बन्धमा दृष्टिविहीनका लागि स्पर्श विधि, छलफल र सुस्त श्रवणका लागि प्रदर्शन, छलफल आदि विधिहरूको प्रयोग गरिँदै आएको पाइयो।

यसरी उक्त तथ्याङ्कको आधारमा विश्लेषण गर्दा सुस्त श्रवण स्रोत शिक्षकलाई विशेष तालिमका लागि सम्बन्धित निकायबाट पहल नगरिएको, शिक्षण विधिको सवालमा विशेष गरी प्रदर्शन र साङ्केतिक भाषामा छलफल विधिको प्रयोग गरिएको र उनीहरूको सन्दर्भमा शिक्षणका नयाँ-नयाँ प्रविधिहरूको प्रयोग गरी शिक्षण गनुपर्ने देखिन्छ। त्यसैगरी दृष्टिविहीन स्रोतकक्षाका स्रोत शिक्षकले विशेष गरी स्पर्श, छलफल विधिको प्रयोग गरेको र नयाँ शिक्षण प्रविधिको प्रयोगका बारेमा त्यति धेरै जानकारी पनि सम्बन्धित निकायबाट नगराइएकाले सो कार्यमा वैज्ञानिकपन नआएको देखिन्छ।

समग्रमा स्रोतकक्षा सञ्चालन गरेका विद्यालयका स्रोत शिक्षकलाई सम्बन्धित निकायले विशेष शिक्षा तालिम नियमित रूपमा सञ्चालन गरी स्रोतकक्षाका हरेक क्रियाकलापलाई सहज रूपमा अधि बढाउन स्रोत शिक्षकलाई सशक्तीकरण गराउनुपर्ने देखिन्छ।

४.४.४ विद्यालय व्यवस्थापन समिति

विद्यालय व्यवस्थापन समिति विद्यालयमा आर्थिक, भौतिक, मानवीय स्रोतको व्यवस्थापन गर्ने वा विद्यालसँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने समूह हो। यसै सन्दर्भमा सुस्त श्रवण तथा सुस्तश्रवण स्रोतकक्षाको व्यवस्थापनका लागि ९ सदस्यीय स्रोतकक्षा व्यवस्थापन समिति गठन गरिएको र जसको अध्यक्ष विद्यालय व्यवस्थापन समितिकै अध्यक्ष रहन्छ भने

एक स्रोत शिक्षक सदस्य-सचिव रहन्छ । दृष्टिविहीन स्रोतकक्षाका लागि स्रोतकक्षा व्यवस्थापन समिति नभई स्रोतकक्षा सञ्चालन गरेको विद्यालयको व्यवस्थापन समितिले नै स्रोतकक्षाको व्यवस्थापनको कार्य गरेको पाइयो । यसै सन्दर्भमा सुस्त श्रवण स्रोतकक्षाका व्यवस्थापन समितिका अध्यक्षसँग स्रोतकक्षाको व्यवस्थापनका लागि अपाङ्गता मैत्री कक्षाकोठा, बाथरुम, खेलमैदान, पहुँचयोग्य बाटोको व्यवस्था गरिएको र शैक्षिक व्यवस्थापनको सन्दर्भमा स्रोतकक्षामा उपयुक्त शैक्षिक वातावरण सृजना गरिएको पाइयो । उनीहरूका लागि पुस्तकालय, प्रयोगशालाको उचित व्यवस्थापन गर्न नसकिएको, स्रोतकक्षाबाट आधारभूत ज्ञान र सीप प्राप्त गरिसकेपछि साधारण कक्षामा अलि कठिनाइ हुने गरेको पाइयो । त्यसैगरी उनीहरूलाई अध्यापन गराउन साङ्केतिक भाषा सम्बन्धी सबै शिक्षक दक्ष नहुँदा सिकाइ क्रियाकलापमा अप्ठ्यारो पर्न गएको र आर्थिक रूपमा पनि त्यति सहज नभएको पाइयो ।

त्यसैगरी दृष्टिविहीन स्रोतकक्षा सञ्चालन गरेको वि.व्य.स. अध्यक्षसँग आर्थिक, भौतिक, शैक्षिक व्यवस्थापन सम्बन्धमा चर्चा गर्दा आर्थिक स्रोत सम्बन्धित निकायबाट अपुग रूपमा आउने गरेको जब कि स्रोतकक्षामा ३ जना विद्यार्थीहरू भएका तर साधारण कक्षामा अध्ययन गर्ने दृष्टिविहीन बालबालिकाहरू ११ जनाका लागि पनि आवासको व्यवस्था गरेको हुनाले सो रकम अपुग हुन गएको पाइयो । त्यसैगरी वि.सं. २०४३ सालदेखि दृष्टिविहीनका लागि शैक्षिक कार्यक्रम चलाए तापनि भौतिक पक्ष अपाङ्गता मैत्री नभएको पाइयो र शैक्षिक व्यवस्थापनका सम्बन्धमा जिज्ञासा राख्दा पुस्तकालय र प्रयोगशालाको व्यवस्था गर्न नसकिएको पाइयो ।

यसरी उक्त तथ्याङ्कको आधारमा विश्लेषण गर्दा सुस्त श्रवण स्रोतकक्षाको व्यवस्थापनका लागि स्रोतकक्षा व्यवस्थापन समिति निर्माण गरिएको र जुन समितिले भौतिक व्यवस्थापन अन्तर्गत अपाङ्गतामैत्री कक्षाकोठा, खेलमैदान, बाथरुम, खानेपानीको व्यवस्था राम्ररी गरिएको पाइन्छ भने आर्थिक व्यवस्थापनको सवालमा न्यून रकम सम्बन्धित निकायले उपलब्ध गराएकाले आर्थिक समस्या पर्न गएको, विभिन्न डोनर एजेन्सी खोज्नु परेको र आर्थिक स्रोत जुटाउने कार्यलाई समस्याको रूपमा लिएको पाइन्छ । त्यसैगरी शैक्षिक व्यवस्थापनका सम्बन्धमा पुस्तकालय, प्रयोगशालाको व्यवस्था हुन नसक्नु समस्याको रूपमा रहेको पाइयो । त्यसैगरी दृष्टिविहीन स्रोतकक्षामा पनि आर्थिक, भौतिक, शैक्षिक समस्याहरू हुन गएकाले व्यावस्थापन समितिले व्यवस्थापनका लागि ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ ।

४.४.५ स्रोतव्यक्ति तथा विद्यालय निरीक्षक

स्रोतव्यक्ति त्यस्तो व्यक्ति हो जसले शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापलाई सफल र प्रभावकारी बनाउनका लागि आफ्ना सेवाक्षेत्रभरिका विद्यालयमा बारम्बार सम्बन्ध बढाइरहने व्यक्तित्व हो । यसै सन्दर्भमा अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूका लागि सञ्चालित स्रोतकक्षाको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापलाई सफल र प्रभावकारी बनाउन सुस्त श्रवण स्रोतकक्षा सञ्चालन भएको विद्यालयअन्तर्गतका स्रोतव्यक्तिसँग जिज्ञासा राख्दा शिक्षकको मागको आधारमा साधारण तालिमको व्यवस्था गर्ने गरिएको तर स्रोत शिक्षकहरूले विशेष तालिम सम्बन्धी माग नगरिएकोले सो तालिम भने सञ्चालन नगरिएको भन्ने पाइयो । त्यसैगरी दृष्टिविहीन स्रोतकक्षा सञ्चालन भएका विद्यालयको स्रोतव्यक्तिसँग सोही जिज्ञासा राख्दा सुस्त श्रवण स्रोतकक्षा अन्तर्गतका स्रोत व्यक्तिले दिएको जवाफ जस्तै पाइयो ।

यसरी उक्त तथ्याङ्कको आधारमा विश्लेषण गर्दा सुस्त श्रवण स्रोतकक्षा सञ्चालन गरेको विद्यालय अन्तर्गतका स्रोतव्यक्तिले आफ्नो तर्फबाट स्रोतकक्षाको विकासका लागि योगदान पुऱ्याउन नसकेको, स्रोत शिक्षकले विशेष तालिमको माग नगरे तापनि आफ्नै पहलमा सम्बन्धित निकायसँग स्रोत शिक्षकलाई नियमित रूपमा हुने तालिममा संलग्न गराउन नसकिएको भन्ने पाइयो । त्यसैगरी दृष्टिविहीन स्रोतकक्षा सञ्चालन गरेको विद्यालय अन्तर्गतका स्रोतव्यक्तिले शिक्षकको माग अनुसार सामान्य शिक्षण विधि, व्यवस्थापनको बारेमा तालिम प्रदान गर्ने गरेको पाइयो तर व्यापक रूपमा जस्तो कि प्र.अ., व्यवस्थापन समितिलाई संलग्न गराई उनीहरूको आवश्यकता अनुसार स्रोतकक्षा व्यवस्थापन सम्बन्धी तालिम सञ्चालन नगरेकोले सो कार्य गर्नुपर्ने, नमुना कक्षा स्रोतकक्षामा सञ्चालन गर्नुपर्ने देखिन्छ र स्रोत व्यक्तिले आफ्नो तर्फबाट अझ महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

जिल्ला शिक्षा कार्यालयको प्रतिनिधिको रूपमा विद्यालय निरीक्षकलाई लिइएको छ । विद्यालय निरीक्षकले विद्यालयको आर्थिक, भौतिक, शैक्षिक, प्रशासनिक गतिविधिको निरीक्षण गरी त्यसमा देखिएका कमीकमजोरका बारेमा आवश्यक सल्लाह, सुभाव प्रदान गर्ने र ती विभिन्न पक्षहरूको बारेमा प्रतिवेदन जि.शि.का. मा बुझाउने गर्दछ । यसै सन्दर्भमा तीनै प्रकारका स्रोतकक्षा सञ्चालन गरेका विद्यालय अन्तर्गतका विद्यालय निरीक्षकहरूले नियमित नभएर समय-समयमा विद्यालय निरीक्षण गरेको पाइयो । त्यसैगरी दृष्टिविहीन स्रोतकक्षा सञ्चालित विद्यालय अन्तर्गतका विद्यालय निरीक्षकलाई स्रोतकक्षामा अध्यापन

गराउने शिक्षकहरूको कार्यदक्षता बढाउन साधारण तालिमका लागि गर्ने गरिएको तर विशेष तालिमका लागि माग नगरिएकोले सो सिफरीस नगरिएको पाइयो । विद्यालय निरीक्षक आफूले नै विशेष शिक्षा सम्बन्धित तालिम नलिएकाले सो नमुनाकक्षा प्रदर्शन नगरिएको पाइयो । त्यसैगरी सुस्तश्रवण स्रोतकक्षा सञ्चालन गरेको विद्यालय अन्तर्गतका विद्यालय निरीक्षकलाई स्रोतकक्षामा अध्यापन गराउने शिक्षकलाई तालिमका लागि सिफारिस गरिएको तर त्यो विशेष तालिम भन्दा पनि साधारण तालिमका लागि सिफारिस गर्ने गरिएको पाइयो । त्यस्तै नमुना कक्षा प्रदर्शन भने नगरिएको पाइयो ।

यसरी उक्त तथ्याङ्कको आधारमा विश्लेषण गर्दा दुवै विद्यालयका निरीक्षकले नियमित रूपमा स्रोतकक्षाको निरीक्षक नगरी समय-समयमा मात्र गर्ने गरेको, शिक्षकहरूको कार्यदक्षता अभिवृद्धि गर्न साधारण तालिमका लागि सिफारिस गर्ने गरिएको ता कि स्रोत शिक्षकहरू पनि साधारण कक्षामा शिक्षण गर्ने गरिएको पाइयो । तीनै प्रकारका स्रोतकक्षा सञ्चालन गरेका विद्यालय अन्तर्गतका विद्यालय निरीक्षकले साधारण नमुना कक्षा प्रदर्शन नगरेको भन्ने पाइयो र यो सन्दर्भमा विद्यालय निरीक्षकले स्रोतकक्षाको नियमित रूपमा निरीक्षण गर्नुपर्ने, त्यहाँ देखिएका समस्या समाधानका लागि अन्य विभिन्न सरोकारवालाहरूसँग छलफल गर्नुपर्ने, विद्यालय निरीक्षकले पनि विशेष शिक्षा तालिम लिई नमुना कक्षा प्रदर्शन गर्नुपर्ने देखिन्छ । त्यसैगरी स्रोतकक्षाका शिक्षकहरूले पनि विशेष तालिमका लागि माग गर्नुपर्ने र सो अनुसारको माग विद्यालय निरीक्षकले सम्बन्धित निकायमा पुऱ्याउनुपर्ने देखिन्छ ।

४.४.६ अभिभावक

स्रोतकक्षा व्यवस्थापनमा अर्को महत्त्वपूर्ण सरोकारवाला समूह भनेको अभिभावक हो । अभिभावकहरू भनेको नै त्यस्तो समूह हो जसले स्रोतकक्षाका लागि आर्थिक, भौतिक सहयोग उपलब्ध गराउने समूह हो । स्रोतकक्षामा अध्ययन गर्ने बालबालिकाहरू भनेका तिनै अभिभावकका छोराछोरीहरू हुन् । अभिभावकले आफ्नो क्षमताले भ्याएसम्मको आर्थिक, भौतिक, एवम् बौद्धिक सहयोग उपलब्ध गराएको र कुनै अभिभावकले खासै केही सहयोग नगरेको पाइयो । यसैगरी स्रोतकक्षामा आफ्ना बालबालिकाहरू भर्ना गरेपछि उनीहरूको शैक्षिक, व्यवहारिक, स्वास्थ्य स्थितिबारे जानकारी लिने गरेको र केहीले भने विद्यालयले आवासका लागि पनि व्यवस्था गरेको हुनाले बारम्बार जानकारी नलिएको पाइयो ।

यसरी उक्त तथ्याङ्कको आधारमा विश्लेषण गर्दा लेखाजोखा केन्द्र संयोजकले अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूलाई स्रोतकक्षा वा विशेष विद्यालयमा भर्ना गराउनका लागि प्रभावकारी तरिकाले कार्य गर्न नसकेको, शैक्षिक गुणस्तर अभिवृद्धिका लागि विशेष शिक्षा शिक्षण तालिम सञ्चालन गर्न नसकेको, शिक्षकलाई शिक्षण सम्बन्धी सामान्य रूपमा मात्र परामर्श सेवा उपलब्ध गराउने गरेको, योजना निर्माण र कार्यान्वयनमा सामान्य सहयोग उपलब्ध गराएको, शैक्षिक सामग्रीको व्यवस्थापनमा प्रभावकारी सहयोग उपलब्ध गराउन नसकेको र अतिरिक्त क्रियाकलाप निर्भिक रूपमा बालबालिकाको रुची, इच्छा अनुसार सञ्चालन गराउन नसकेकोले उसले आफ्नो भूमिका प्रभावकारी रूपमा निर्वाह गरेको पाइएन र उसको भूमिका सक्रिय पार्न जिम्मेवारपूर्ण कार्यहरू वहन गर्न लगाई उसका कार्यहरूलाई माथिल्लो निकायले अनुगमन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

परिच्छेद पाँच : निष्कर्ष र सुभावा

यस परिच्छेदमा अधिल्लो परिच्छेदमा गरिएको तथ्याङ्कको व्याख्या एवम् विश्लेषणबाट प्राप्त जानकारीको आधारमा निष्कर्ष एवम् सुभावा दिइएको छ ।

५.१ निष्कर्ष

स्रोतकक्षाको व्यवस्थापकीय प्रक्रिया अन्तर्गतको योजना निर्माण गर्ने कार्य दुवै स्रोतकक्षामा गरिने तर योजनालाई सफल र प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नका लागि शिक्षा विभागबाट समतामूलक रूपमा आर्थिक विनियोजन नहुने र विनियोजित रकम पनि पर्याप्त नहुने भएकाले सो आर्थिक विनियोजन यथेष्ट रूपमा न्यायिक तरिकाले गर्नुपर्दछ ।

व्यवस्थापकीय प्रक्रिया अन्तर्गतकै साधन र स्रोतलाई प्रभावकारी तरिकाले एकत्रित गर्ने तथा उपलब्ध गराउने कार्य नै सङ्गठन भएकाले प्रभावकारी व्यवस्थापनको कारण कुनै स्रोतकक्षाको भौतिक संरचना अपाङ्गता मैत्री भएको र कुनै अपाङ्गता मैत्री नभएकाले सो नभएको स्रोतकक्षाका अपाङ्गता मैत्री भौतिक संरचना हुनुपर्दछ । स्रोतकक्षाका क्रियाकलापलाई अर्थपूर्ण तरिकाले सञ्चालन गर्नका लागि आर्थिक, भौतिक एवं शैक्षिक व्यवस्थापन प्रभावकारी हुनुपर्दछ । यसका साथै स्रोतकक्षा सञ्चालित विद्यालयमा स्रोतकक्षा व्यवस्थापन समिति निर्माण गरी स्पष्ट जिम्मेवारी तोक्नु आवश्यक छ ।

स्रोतकक्षासँग सम्बन्धित सरोकारवाला व्यवस्थापन समिति अध्यक्ष, लेखाजोखा केन्द्र संयोजक, विद्यालय प्र.अ. र स्रोत शिक्षकले उक्त कक्षाको आर्थिक, भौतिक एवं शैक्षिक सुधारका लागि सक्रिय रूपमा आफ्नो भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने देखिन्छ । स्रोत शिक्षकले सम्बन्धित निकायमा पेशागत विकासका लागि तालिमको माग नगरेको हुनाले उनीहरूले विशेष शिक्षा सम्बन्धी तालिमको माग माथिल्लो निकायमा गर्नुपर्ने देखिन्छ । शिक्षणमा आएका नयाँ प्रविधिहरू कक्षा शिक्षणमा प्रयोग गर्न स्रोत शिक्षकहरूले सम्बन्धित निकायमा समन्वय गरी कार्य गर्नुपर्ने देखिन्छ । साधारण कक्षामा अध्ययन गर्ने अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको शैक्षिक गुणस्तर अभिवृद्धि गर्नका लागि शिक्षकहरूलाई विशेष शिक्षा तालिम सहयोगी सिद्धान्त अनुसार प्रदान गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ ।

स्रोतकक्षाको व्यवस्थाले दृष्टिविहीन बालबालिकाहरूले स्पष्ट रूपमा विचार अभिव्यक्त गर्ने, साधारण कक्षामा सहभागी भइसकेपछि शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा सक्रिय रूपमा भूमिका निर्वाह गरेका हुनाले भने सुस्त श्रवण बालबालिकाहरू भाषिक कठिनाइको कारण स्पष्ट रूपमा विचार अभिव्यक्त गर्न नसक्ने हुँदा साधारण कक्षाको शिक्षण

सिकाइ क्रियाकलापमा समायोजन गर्न कठिनाइ हुने भएकाले उनीहरूका लागि श्रवण यन्त्र प्रयोग गराउनु पर्ने देखिन्छ, जसको फलस्वरूप उनीहरूले सुनाइ क्षमताको विकास गरी साधारण कक्षाको सिकाइ क्रियाकलापका साथै अन्य क्रियाकलापमा समायोजन गर्न सक्ने देखिन्छ ।

स्रोतकक्षाको व्यवस्थापनमा देखिएका समस्या समाधानको सन्दर्भमा व्यवस्थापकीय प्रक्रिया प्रभावकारी हुनुपर्ने, सरकारी कर्मचारीको दायित्व निर्देशिका एवं नियमावालीमा स्पष्ट हुनुपर्ने र उनीहरूले आफ्नो दायित्व बहन गर्नुपर्ने, स्थानीय अभिभावक स्थानीय सरकारी एवम् गैरसरकारी संस्थाले स्रोतकक्षाको आर्थिक, भौतिक र शैक्षिक व्यवस्थापनका लागि सहयोग गर्नुपर्ने, स्रोतकक्षासँग प्रत्यक्ष सरोकार राखिरहने स्रोत शिक्षक, प्र.अ. एवं व्यवस्थापन समितिले आफ्नो जिम्मेवारी बहन गर्नुपर्ने देखिन्छ । यसका साथै स्रोतकक्षासँग सम्बन्धित माथिल्लो शैक्षिक प्रशासनिक निकाय समाहित शिक्षा शाखा, विशेष शिक्षा परिषद् जस्ता निकायले स्रोतकक्षाको निरीक्षण, अनुगमन गरी र गराई स्रोतकक्षामा देखिएका समस्याहरूको समाधानका लागि पहल गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

५.२ सुभावा

एकीकृत विद्यालयमा अपाङ्गता भएका विद्यार्थीको स्रोतकक्षा व्यवस्थापन सम्बन्धी अध्ययनका प्राप्ति र निष्कर्षको आधारमा यस अध्ययनका सुभावालाई नीतिगत तह, कार्यान्वयन तह र अनुसन्धान तह गरी निम्न तीन भागमा उल्लेख गरिएको छ ।

५.२.१ नीतिगत तह

स्रोतकक्षा सञ्चालनसँग सम्बन्धित माथिल्लो निकाय विशेष शिक्षा परिषद्, समाहित शिक्षा शाखाले अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको सङ्ख्याको आधारमा स्रोतकक्षा सञ्चालन सम्बन्धी स्पष्ट नीति बनाउनु पर्दछ । प्रत्येक जिल्लामा लेखाजोखा केन्द्र व्यवस्थापन समिति निर्माण गरी लेखाजोखा केन्द्रका कार्यक्रमलाई प्रभावकारी बनाउन र स्रोतकक्षा सञ्चालित विद्यालयमा स्रोतकक्षा व्यवस्थापन समिति निर्माण अनिवार्य रूपमा गर्न सम्बन्धित माथिल्लो निकायले प्रेरित गर्नुपर्ने देखिन्छ । विद्यालयका सम्बन्धित वि.नि., स्रोतव्यक्तिले पनि स्रोतकक्षाको व्यवस्थापनका लागि आवश्यक सहयोग गर्न लेखाजोखा केन्द्र व्यवस्थापन समिति र जिल्ला शिक्षा कार्यालयले निर्देशन दिनुपर्दछ । स्रोतकक्षा सञ्चालित विद्यालयका प्र.अ., स्रोत शिक्षकको भूमिका स्पष्ट रूपमा समाहित शिक्षा शाखाले किटान गरी अधिकार सम्पन्न बनाउनु पर्दछ । स्रोतकक्षाको व्यवस्थापकीय प्रक्रियाको बारेमा स्रोत

शिक्षक, विद्यालय प्र.अ. र स्रोतकक्षा व्यवस्थापन समितिका सदस्यहरूलाई तालिम दिने व्यवस्था लेखाजोखा केन्द्र र स्रोतकेन्द्रले प्रभावकारी तरिकाले गर्नु पर्दछ ।

स्रोतकक्षाको प्रभावकारी व्यवस्थापनका लागि प्रत्यक्ष रूपमा सरोकार राख्ने सरोकारवालाको जिम्मेवारी स्पष्ट रूपमा विशेष शिक्षा सञ्चालन सम्बन्धी निर्देशिकामा उल्लेख गरिनु पर्दछ । स्रोतकक्षामा विद्यार्थी सङ्ख्याको आधारमा शिक्षक, कर्मचारी रहने व्यवस्था गर्नुपर्दछ । उक्त कक्षामा अध्ययनरत बालबालिकाहरूका लागि निरन्तर मूल्याङ्कन गर्ने प्रणालीको व्यवस्था विशेष शिक्षा निर्देशिकामा उल्लेख गर्नु पर्दछ । स्रोत शिक्षकका लागि वार्षिक रूपमा तालिम प्याकेजका कार्यक्रम तयार गरी तालिम सञ्चालन गर्नु पर्दछ ।

स्रोतकक्षामा विद्यार्थीहरूका शिक्षणमा आएका नयाँ प्रविधिहरूको व्यवस्था र प्रयोग गर्ने कार्यमा लेखाजोखा केन्द्र संयोजकले सहयोग गर्नुपर्दछ । अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई स्रोतकक्षा र विशेष कक्षामा भर्ना गराउन विशेष शिक्षा परिषद, समाहित शिक्षा शाखाले आफ्ना मातहतका शैक्षिक प्रशासनिक निकायलाई आवश्यक निर्देशन दिनु पर्दछ । स्रोतकक्षा सञ्चालनका लागि अपाङ्गता मैत्री भौतिक पूर्वाधार तयार गरेर मात्र स्रोतकक्षाको अध्ययन अध्यापन कार्य सुरुवात गर्नुपर्ने नीति बनाउनु पर्दछ । भौतिक, शैक्षिक र आर्थिक व्यवस्थापनका लागि स्थानीय निकाय गाउँपालिका, नगरपालिका, जिल्ला समन्वय समिति र स्थानीय संघ संस्थासँग प्रभावकारी तरिकाले समन्वय गर्ने नीति अवलम्बन गर्नु पर्दछ ।

५.२.२ कार्यान्वयन तह

एकीकृत विद्यालयमा रहेको स्रोतकक्षाको व्यवस्थापकीय प्रक्रिया अन्तर्गतको योजना निर्माण स्पष्ट लक्ष्य तथा उद्देश्य निर्धारण गरी गर्नु पर्दछ । केन्द्रबाट प्राप्त आर्थिक अनुदान पर्याप्त नभएको अवस्थामा स्थानीय निकाय गा.वि.स, जि.वि.स, सरोकारवाला व्यक्ति र संस्थासँग सहयोगी सिद्धान्तको आधारमा समन्वय गरी स्रोतकक्षाको आर्थिक व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ । स्रोतकक्षाको भौतिक, शैक्षिक र मानवीय व्यवस्थापनका लागि सरोकारवाला व्यक्ति, अपाङ्गता क्षेत्रसँग सम्बन्धित संस्था, विशेष शिक्षा परिषद, समाहित शिक्षा शाखा, लेखाजोखा केन्द्रबिच आपसी समन्वय गरी कार्य गर्नुपर्दछ । शैक्षिक गुणस्तर अभिवृद्धिका लागि विद्यालय प्र.अ., सम्बन्धित विद्यालयका विद्यालय निरीक्षक, स्रोतव्यक्ति, लेखाजोखा केन्द्र संयोजक, स्रोतकक्षा व्यवस्थापन समितिले निरीक्षण गर्ने कार्य नियमित रूपमा गरि

त्यसमा देखिएका कमजोरी पक्षको बारेमा सुधारात्मक उपायको प्रयोग गर्न स्रोत शिक्षकलाई निर्देशित गरी शैक्षिक कार्य अघि बढाउनु पर्दछ ।

बालबालिकाहरूको सिर्जनात्मक क्षमताको विकास गराउन अपाङ्गता मैत्री खेलकुदका साथै अन्य अतिरिक्त क्रियाकलापको सञ्चालन साप्ताहिक रूपमा नियमित रूपमा सञ्चालन गर्नुपर्दछ । स्रोतकक्षाको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापलाई सफल र प्रभावकारी तरिकाले सञ्चालन गर्न आवश्यकता अनुसारको तालिम प्राप्त शिक्षकको व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।

स्रोतकक्षा व्यवस्थापन समिति र लेखाजोखा केन्द्रले स्रोतकक्षामा विद्यार्थी भर्ना गराउन भर्ना अभियान सञ्चालन गर्नुपर्दछ । कक्षामा शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूलाई विशेष शिक्षा तालिम प्रदान गरि सो तालिमबाट प्राप्त ज्ञान, सिपलाई प्रभावकारी तरिकाले कक्षामा कार्यान्वयन गर्ने वातावरण सिर्जना गर्नु पर्दछ । स्रोतकक्षामा अध्यापनरत शिक्षकहरूलाई गरै वित्तीय एवं वित्तीय प्रेरणा प्रदान गर्ने कार्य व्यवस्थापन पक्षले गर्नुपर्दछ । वि.नि., स्रोतव्यक्ति, लेखाजोखा केन्द्र संयोजकले आपसी समन्वय गरी उक्त कक्षाको समग्र पक्षको विकासका लागि कार्य गर्नु पर्दछ ।

५.२.३ अनुसन्धान तह

शिक्षकलाई विषयवस्तुको जटिलता अनुसार स्रोतकक्षाका शिक्षक र साधारण कक्षाका शिक्षकलाई पनि विशेष शिक्षा सम्बन्धि तालिम आवश्यकता अनुसार सहयोगी सिद्धान्तको आधारमा प्रदान गर्नुपर्दछ र विशेष तालिमका लागि स्रोत शिक्षकलाई सम्बन्धित निकायबाट निरन्तर रूपमा जानकारी उपलब्ध नहुने र स्रोत शिक्षकले पनि त्यति चासो नलिएकाले धेरै समयको अन्तरमा मात्र सम्बन्धित निकायले तालिम प्रदान गर्नाले शिक्षण सिकाइमा आएका नयाँ प्रविधिलाई प्रभावकारी तरिकाले प्रयोग गर्न नसकेको देखिन्छ । सो तालिम स्रोतकेन्द्र स्तरीय वा स्रोतकक्षा सञ्चालित विद्यालयमा नै सम्बन्धित निकायले प्रदान गर्नुपर्ने देखिन्छ । साथै अपाङ्गताको परिवर्तनशील आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्नका लागि स्रोतकक्षामा लगानी बढाइ उनीहरूका अधिकारलाई स्थापित गर्न राज्यबाट नै पहल हुनु आवश्यक देखिन्छ ।

नेपालको सन्दर्भमा अपाङ्गता भएका सम्पूर्ण बालबालिकाहरूको सहज रूपमा शिक्षामा पहुँच हुन सकेको छैन । आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजनाले अपाङ्गताको प्रकृतिको आधारमा २०५० सालदेखि विभिन्न विद्यालयमा उनीहरूलाई शिक्षा प्रदान गर्न

स्रोतकक्षा स्थापना गर्ने कार्यलाई व्यापकता दियो । नेपाल एक बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक, बहुवर्गीय र भौगोलिक विविधता सम्पन्न मुलुक भएकाले विशेष लक्षित समुदाय, वर्ग, लिङ्ग लाभान्वित हुने गरि नीतिगत व्यवस्था गर्नुका साथै अभ्यास तहमा सरोकारवालालाई थप जिम्मेवारी बनाई वर्तमानमा देखिएका समस्या तथा चुनौती र भविष्यमा देखा पर्ने कठिनाईलाई न्युनिकरण गर्दै निर्मूल गर्नका लागि अनुसन्धानात्मक विधि र क्रियाकलापमा जोड दिनुपर्ने हुन्छ ।

अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूको शैक्षिक विकासका लागि स्रोतकक्षा स्थापना गरि कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिँदै त्यसको व्यवस्थापन गर्न स्थानीय समुदाय नेपाल सरकार अन्तर्गत रहेका सरकारी निकाय, गैर सरकारी संस्था र अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगी संस्थाको कार्यक्रम रूपमा अझ प्रभावकारी तरिकाले कसरी सञ्चालन गर्न सकिन्छ भन्ने बारेमा थप अनुसन्धान हुनु पर्दछ ।

स्रोतकक्षाको व्यवस्थापनका लागि आर्थिक, भौतिक, स्रोतको पहिचान र त्यसको प्रभावकारी तरिकाले परिचालन गर्न स्रोतकक्षा व्यवस्थापन समिति, स्रोत शिक्षक, विद्यालय प्र.अ. र लेखाजोखा केन्द्र संयोजकको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने उपायहरूको बारेमा थप अनुसन्धान हुनु पर्दछ । लेखाजोखा केन्द्र व्यवस्थापन समिति, लेखाजोखा केन्द्र संयोजक, वि.नि., स्रोतव्यक्ति, विशेष शिक्षा परिषद र समाहित शिक्षा शाखाले स्रोतकक्षाको व्यवस्थापनका लागि प्रभावकारी भूमिका निर्वाह गर्न नसक्नुको कारण पत्ता लगाउनका लागि अनुसन्धान गर्नु पर्दछ । यसका साथै साधारण विद्यालयमा स्थापना गरिएको स्रोतकक्षाबाट बालबालिका व्यवहारमा आएको परिवर्तन, अपाङ्गता भएका बालबालिकाको साधारण कक्षामा समायोजन क्षमता र स्रोतकक्षाको आर्थिक, भौतिक र शैक्षिक व्यवस्थापनको बारेमा बृहत् रूपमा अध्ययन अनुसन्धान हुनु पर्दछ ।

प्रस्तुत अध्ययन प्रतिवेदनका आधारमा थप अनुसन्धानकर्ताहरूका लागि सम्भावित शीर्षकहरू स्रोत कक्षा सञ्चालन र व्यवस्थापन तालिम, अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूको आर्थिक व्यवस्थापन, अपाङ्ग विद्यार्थीहरूका लागि भौतिक व्यवस्थापन, अपाङ्ग विद्यार्थीहरूको सिकाइ उपलब्धि स्तर, अपाङ्ग विद्यार्थीहरूको शैक्षिक सामग्री व्यवस्थापन रहेका छन् ।

सन्दर्भसामग्री सूची

- अधिकारी, विश्वदीप (२०६४), *नेपालका संविधान तथा ऐतिहासिक दस्तावेजहरू*, काठमाडौं: मधुसुदन पब्लिकेशन ।
- काफ्ले वासुदेव, ढकाल हेमराज र अधिकारी किसन (२०६६), *शिक्षामा सामाजिक न्याय*, काठमाडौं: सनलाइट पब्लिकेशन ।
- कोइराला, (विद्यानाथ (२०६१), *शैक्षिक व्यवस्थापन र साङ्गठनिक व्यवहार*, काठमाडौं: हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज ।
- खनाल, पेशल (२०६६), *शैक्षिक अनुसन्धान पद्धति*, काठमाडौं: सनलाइट पब्लिकेशन ।
- दाहाल, कृष्णप्रसाद (२०६९), *अपाङ्गता भएका विद्यार्थीको स्रोतकक्षा व्यवस्थापन* (अप्रकाशित शोधपत्र) कीर्तिपुर: शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग ।
- त्यागी, जि.एस.डि (१९९७), *आधुनिक शिक्षाको विकास*, भारत: आगरा प्रकाशन ।
- नेपाल, विमल (२०६६), *प्राथमिक विद्यालयमा मानवीय संसाधन तथा भौतिक स्रोत व्यवस्थापन*, अप्रकाशित शोधपत्र, शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग, काठमाडौं: त्रि.वि. कीर्तिपुर ।
- नेपालको संविधान* (२०६२), नेपाल कानून किताब व्यवस्था समिति, बबरमहल काठमाडौं ।
- न्यौपाने, टेकनाथ (२०६८), *अपाङ्गता भएका बालबालिका सहितको समावेशी शिक्षा*, अनाथ अपाङ्ग उद्धार समाज, ललितपुर: समदृष्टि वार्षिक ।
- पोखरेल, वीरेन्द्रराज (२०६८), *अपाङ्गता र शिक्षा, राष्ट्रिय अपाङ्गता महासंघ*, नेपाल, काठमाडौं: रूपान्तरण चौमासिक ।
- फ्ल्याक्स रिपोर्ट*, २०६८
- भूसाल, पार्वती (२०६६), *प्राथमिक तहको सिकाइमा कक्षाकोठा व्यवस्थापन*, (अप्रकाशित शोधपत्र) कीर्तिपुर: शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग ।
- शर्मा, भोजराज (२०६४), *शिक्षाको सैद्धान्तिक पक्ष*, काठमाडौं: प्रज्ञा प्रकाशन ।

सुवेदी, सुदर्शन (२०६८), नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको लागि शिक्षाको थालनी,
नेपाल अपाङ्ग मानवअधिकार केन्द्र, काठमाडौं: अपाङ्गता आवाज, मासिक ।

Alen, J. (2001), *What is Classroom Monagement*, Article from : <http://search.cim.com>

Alfie, Kohn (1990), *Co-operative Classroom Management Theory*. Retrieved from:
http://en.wikipedia.org/wiki/Alfie_Kohn.

Chaud, T. (1990), *Eduational Technology*, New Delhi: Anwal Publication.

Kerlinger, FN (1983), *Foundation of Behavir Research*, New Delhi: Surjeet
Publication.

अनुसुची एक

स्रोतकक्षाको व्यवस्थापन

क्र. स	कक्षाकोठाको अवस्था	दृष्टिविहीन स्रोतकक्षा		सुस्त श्रवण स्रोतकक्षा		सुस्त मनस्थिति स्रोतकक्षा	
		पर्याप्त	अपर्याप्त	पर्याप्त	अपर्याप्त	पर्याप्त	अपर्याप्त
१.	कक्षाकोठाको साइज	१००%	×	१००%	×	१००%	×
२.	कक्षाकोठाको तापक्रम	१००%	×	१००%	×	१००%	×
३.	हावाको आवत जावत	१००%	×	१००%	×	१००%	×
४.	भ्यालढोकाको अवस्था	१००%	×	१००%	×	१००%	×
५.	विद्यार्थी बस्ने ठाउँको व्यवस्था	१००%	×	१००%	×	१००%	×
६.	ह्वाइटबोर्डको व्यवस्थापन	१००%	×	१००%	×	१००%	×
७.	कक्षाकोठाको सरसफाइ	१००%	×	१००%	×	१००%	×
८.	कक्षाकोठा सजावट	४०%	६०%	८०%	२०%	४०%	६०%
९.	कक्षाकोठाको आवत जावतको पहुँच	४०%	६०%	१००%	×	१००%	×

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०७४

अनुसूची दुई

भौतिक व्यवस्थापनका समस्या

क्र.स	समस्याहरू	सुस्त श्रवण स्रोतकक्षा			दृष्टिविहीन स्रोतकक्षा			सुस्त मनस्थिति स्रोतकक्षा		
		उच्च	मध्यम	निम्न	उच्च	मध्यम	निम्न	उच्च	मध्यम	निम्न
१	आवासीय व्यवस्था	✓			✓			✓		
२	फर्निचरको व्यवस्था		✓			✓			✓	
३	पिउने पानीका व्यवस्था			✓			✓			✓
४	शौचालयको व्यवस्था			✓		✓			✓	
५	कक्षाकोठामा पहुँचको व्यवस्था	✓			✓			✓		
६	खेलमेदानको व्यवस्था		✓			✓			✓	
७	पुस्तकालयको व्यवस्था			✓			✓			✓
८	प्रयोगशालाको व्यवस्था	✓			✓			✓		

स्रोत: स्थलगत अवलोकन, २०७४

अनुसूची तीन

शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा देखिएका समस्या

क्र. सं.	समस्याहरू	बाहिरा तथा सुश्रवण स्रोतकक्षा			दृष्टिदिविहीन स्रोतकक्षा			सुस्त मनस्थिति		
		उच्च	मध्यम	निम्न	उच्च	मध्यम	निम्न	उच्च	मध्यम	निम्न
१	स्थानीय सामग्रीको प्रयोग		✓			✓			✓	
२	शिक्षण विधि	✓			✓			✓		
३	विद्यार्थी शिक्षक अन्तरक्रिया	✓			✓			✓		
४	रचनात्मक क्रियाकलाप		✓			✓			✓	
५	विद्यार्थीको सक्रियता		✓			✓			✓	
६	कक्षामा शिक्षकको गतिशीलता	✓			✓			✓		
७	विद्यार्थीको मूल्याङ्कन	✓			✓			✓		

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०७४

अनुसूची चार

प्रधानाध्यापकका लागि प्रश्नावली

प्र.अ.को नाम:

शैक्षिक योग्यता:

तह/श्रेणी:

अनुभव:

विद्यालयको नाम:

-
१. तपाईंको विद्यालयमा स्रोत कक्षा सञ्चालका लागि कतिजना शिक्षक कार्यरत हुनुहुन्छ ?
 २. विद्यालयमा स्रोत कक्षाको व्यवस्थापन कसरी गरिएको छ ?
 ३. शैक्षिक उपलब्धि स्तर के कस्तो छ ?
 ४. स्रोत कक्षाको व्यवस्थापनमा क कसको के के भूमिका रहेको छ ?
 ५. स्रोत कक्षामा अध्ययनरत बालबालिकाको व्यवहारमा कस्तो परिवर्तन आएको छ ?
 ६. स्रोत कक्षामा व्यवस्थापनमा आइपरेका समस्याहरू के के छन् ?
 ७. तपाईंले शिक्षकहरूको कक्षा अवलोकन गर्ने गर्नु भएको छ ?
क) छ ख) छैन ग) कहिलेकाँही
 ८. तपाईंको विद्यालयमा विशेष कक्षा सञ्चालनका लागि के कस्ता प्रकारका शैक्षिक सामग्रीको व्यवस्थापन गरिएको छ ?
क) राम्रो ख) ठिकै ग) अभाव
 ९. तपाईंको विद्यालयमा विशेष शिक्षाका लागि के कस्ता शैक्षणिक योजनाहरू निर्माण भएका छन् ?
 १०. कार्यान्वयनको अवस्था कस्तो छ ?
क) राम्रो ख) नराम्रो ग) ठीकै
 ११. विशेष शिक्षाका लागि पूर्व तयारीका साथ शिक्षकको कक्षाकोठामा प्रवेशको अवस्था के कस्तो छ ?
 १२. तपाईंको विद्यालयमा विशेष कक्षाका बालबालिकाहरूको सिकाइको अवस्था कस्तो रहेको छ ?

अनुसूची पाँच

शिक्षकहरूका लागि प्रश्नावली

शिक्षकको नाम:

शैक्षिक योग्यता:

अनुभव वर्ष:

तालिम: प्राप्त/अप्राप्त

विद्यालयको नाम:

स्थायी/अस्थायी

१. तपाईंले स्रोत कक्षा व्यवस्थापनका लागि तालिम लिनु भएको छ ?
क) छ ख) छैन
छ भने कति अवधिको छ ?
२. विशेष कक्षाका लागि तपाईंले तालिमबाट सिकेका ज्ञान, सीप र अनुभवलाई शिक्षणमा प्रयोग गर्नु भएको छ कि छैन ?
क) छ ख) छैन ग) अलिअलि
छैन भने किन ?
३. स्रोत कक्षाको व्यवस्थापनमा देखिएका समस्याहरू के के हुन् ?
४. स्रोत कक्षाका बालबालिकाहरूको सिकाइको अवस्था कस्तो छ ?
५. स्रोत कक्षा व्यवस्थापन गर्न आइपरेका समस्याहरू के के छन् ?
६. स्रोत कक्षा व्यवस्थापनमा आइपरेका समस्या समाधान गर्न अपनाइएका उपायहरू के के हुन् ?
७. स्रोत कक्षाका सञ्चालनका लागि तपाईंले कुन कुन तालिम लिनु भएको छ ?
क) शैक्षणिक योजना निर्माण सम्बन्धी, ख) शिक्षण विधि,
ग) शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग, घ) मूल्याङ्कन प्रविधि
८. स्रोत कक्षाका लागि भाषा शिक्षणका सन्दर्भमा तपाईंको तालिम पूर्व र पछिको अनुभव कस्तो छ ?
९. विशेष कक्षा सञ्चालनका लागि दैनिक पाठनोट आवश्यक छ वा छैन ?
क) छ ख) छैन ग) यदि छैन भने किन
१०. विशेष कक्षाका लागि तपाईं कस्ता शैक्षिक सामग्री प्रयोग गर्नुहुन्छ ?
क) दृश्य सामग्री ख) श्रव्य सामग्री ग) श्रव्य दृश्य दुवै

अनुसूची छ

वि.व्य.स. अध्यक्षका लागि प्रश्नावली

अध्यक्षको नाम:

शैक्षिक योग्यता:

अनुभव वर्ष:

विद्यालयको नाम:.....

१. यस विद्यालयमा स्रोत कक्षा सञ्चालनका लागि तपाईंको मुख्य भूमिका के हो ?
२. तपाईंको विद्यालयमा स्रोत कक्षाका लागि भौतिक, शैक्षिक, आर्थिक सम्बन्धमा के कस्तो व्यवस्था गर्नु भएको छ ?
३. स्रोत कक्षामा अध्ययन बालबालिकाको व्यवहारमा कस्तो परिवर्तन भएको छ ?
४. स्रोत कक्षा सञ्चालनका लागि तपाईंको विचारमा कुन पक्षमा बढी समस्याहरू रहेका छन् ?
५. विशेष कक्षाका शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूको कक्षा अवलोकन गर्ने गर्नु भएको छ ?
६. अपाङ्ग विद्यार्थीहरूको सिकाइ उपलब्धि उच्च बनाउन के कस्ता प्रयास गर्नु भएको छ ?
७. स्रोत कक्षामा देखिएका मुख्य समस्या के के हुन सक्छन् ?
८. स्रोत कक्षामा देखिएका समस्या समाधानका उपायहरू के के हुन सक्छन् ?

अनुसूची सात

स्रोतव्यक्तिका लागि प्रश्नावली

स्रोतव्यक्तिको नाम:

शैक्षिक योग्यता:

अनुभव वर्ष:

स्रोतकेन्द्रको नाम:

-
१. तपाईंको स्रोतकेन्द्रमा कतिवटा स्रोत कक्षा सञ्चालनमा छन् ?
 २. तपाईंको स्रोत केन्द्रमा स्रोत कक्षाको व्यवस्थापन कसरी गरिएको छ ?
 ३. के विद्यालयहरूको सुपरिवेक्षणको क्रममा शिक्षकहरूको कक्षा अवलोकन गर्ने गर्नु भएको छ ?
 ४. स्रोत कक्षा सञ्चालनमा के कस्तो कमजोरी पाउनु भएको छ ?
 ५. स्रोत कक्षाका लागि तपाईंका स्रोतकेन्द्रहरूका विद्यालयमा अवलोकन, सुपरिवेक्षण कति समयको अन्तरालमा गर्नु भएको छ ?
क) महिनामा १ पटक ख) महिनामा २ पटक ग) आवश्यकता अनुसार
 ६. तपाईंको सुपरिवेक्षणमा स्रोत कक्षा सिकाइका सन्दर्भमा के कस्ता विषयमा बढी समस्या देखिएका छन् ?
 ७. उक्त समस्या समाधानमा तपाईंको भूमिका कस्तो रहेको छ ?
 ८. स्रोत कक्षा व्यवस्थापनमा देखिएको समस्या समाधानका उपायहरू के के हुन सक्छन् ?
 ९. स्रोत शिक्षकले विशेष कक्षाका लागि तालिममा सिकेका ज्ञान, सीप र अनुभवलाई के कति मात्रामा प्रयोगमा ल्याएका छन् ?
क) धेरै ख) सामान्य ग) कम

अनुसूची आठ

अभिभावकका लागि प्रश्नावली

अभिभावकको नाम:

शैक्षिक योग्यता:

१. तपाईंको बच्चा स्रोत कक्षामा अध्ययन गर्न कतिको रुचि राख्छ ?
क) धेरै रुचि राख्दछन् ख) सामान्य रुचि राख्दछन् ग) रुचि राख्दैनन्
२. आफ्नो बच्चाको पढाइप्रति विद्यालयले दिने सुविधाप्रति तपाईं कतिको सन्तुष्ट हुनुहुन्छ ?
क) पूर्ण सन्तुष्ट ख) आंशिक सन्तुष्ट ग) असन्तुष्ट
३. आफ्नो बच्चाको पढाइ बुझ्नका लागि विद्यालय जाने गर्नुभएको छ ?
४. अपाङ्ग बच्चाको सिकाइ उपलब्धि बृद्धि गर्नका निमित्त विद्यालयले के गर्नु पर्ला ?

अनुसूची नौ

विद्यार्थीका लागि प्रश्नावली

विद्यार्थीको नाम:

स्रोत कक्षा :

१. तिमीलाई कक्षामा बसेर पढ्न मन लाग्छ ?

क) लाग्छ

ख) अलिकलि

ग) लाग्दैन

२. शिक्षकले पढाउनु भएको पाठ बुझ्दछौ ?

क) बुझ्छु

ख) बुझ्दैन

ग) अलिअलि

३. शिक्षकहरूले पढाउँदा शैक्षिक सामग्री प्रयोग गर्नुहुन्छ ?

क) हुन्छ

ख) हुँदैन

ग) कहिलेकाँही

४. यदि प्रयोग गर्दा हुन्छ भने कस्तो सामग्रीको प्रयोग गर्नु हुन्छ ?

अनुसूची दश

कक्षा अवलोकन फाराम

विद्यालयको नाम:

शिक्षकको नाम:

मिति:

कक्षा:

विषय:

क्र.सं.	अवलोकनका पक्षहरू	उत्तम	मध्यम	सामान्य	कै.
१.	विशेष कक्षा व्यवस्थापन				
२.	विशेष कक्षा शिक्षणका लागि पूर्वतयारीको अवस्था				
३.	विषयवस्तुको प्रस्तुति				
४.	शिक्षण विधिको प्रयोग				
५.	शैक्षिक सामग्रीको निर्माण छनोट तथा प्रयोग				
६.	शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप				
७.	विद्यार्थी मूल्याङ्कन				
८.	सारांश र निष्कर्ष				
९.	विशेष कक्षा शिक्षण सुधार योजना तयारी र कार्यान्वयन				